

**Академія наук України
Інститут історії України**

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

С.А.КОКІН. О.М.МОВЧАН

**Ліквідація більшовиками
правоесерівської і меншовицької
опозицій в Україні в 1920—1924 рр.**

Київ 1993

КОКІН СЕРГІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ — к.і.н., старший науковий співробітник
Інституту історії України.

МОВЧАН ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА — к.і.н., старший науковий співробітник
Інституту історії України.

Автори вміщених матеріалів висловлюють свою особисту думку,
що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк,*
В.М.Даниленко, В.С.Коваль, Н.А.Шип, В.А.Смолій, О.І.Ганжа
(відповідальний секретар), *І.С.Хміль.*

Літературний редактор *Т.М.Теліженко*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Коректор *Л.Г.Бузіашвілі*

Набір підготувала *Н.В.Шостик*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

Демократизація українського суспільства підняла завісу заборони на вивчення теми масових репресій, свавілля і беззаконня в так званій радянський період. За останні роки були реабілітовані численні жертви сталінських репресій. Проте пляма "злочинців" до цього часу офіційно не знята з багатьох громадян, які несправедливо постраждали в перші роки радянської влади. До числа жертв беззаконня відноситься і абсолютна більшість есерів і меншовиків, що жорстоко переслідувались більшовицькою диктатурою, особливо наприкінці громадянської війни. Саме цей аспект політичної історії України і розглядається в даній роботі.

3 історії партії есерів: організаційна та ідеологічна еволюція (1917 — 1920 рр.)

З 1917 р. активними учасниками політичного життя України були місцеві організації загальноросійської партії соціалістів-революціонерів (ПСР) (есерів) та російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Після Лютневої революції навесні — влітку 1917 р. в умовах повної політичної свободи їх чисельність і вплив значно зросли.

Найбільша загальноросійська партія — партія есерів — в травні 1917 р. нараховувала понад 500 тис. членів [1], а напередодні організаційного розпаду і створення наприкінці листопада 1917 р. партії лівих есерів — близько 700 тис членів [2] (для порівняння — більшовиків наприкінці 1917 р.

нараховувалось близько 400 тис.) [3]. В Україні чисельність ПСР сягала 300 тис. Найбільш чисельними були її організації в Катеринославській губернії (майже 100 тис. членів на літо 1917 р.) та в військах Південно-Західного та Румунського фронтів [4].

Політична лінія ПСР в Україні, як і в Росії, відрізнялась достатньою гнучкістю, а також відданістю парламентським формам боротьби. З 15 липня 1917 р. російські есери були представлені в Українській Центральній Раді і в крайовому уряді — Генеральному секретаріаті. Під час виборів до Всеросійських Установчих зборів, що відбулися 12 листопада 1917 р., в масштабах всієї Росії (в тому числі і автономна Українська Народна Республіка) партія есерів здобула переконливу перемогу: з 745 депутатських місць 370 одержали есери і лише 175 — більшовики [5]. В УНР російські есери посіли почесне друге місце. Вони отримали в 3 рази менше голосів ніж українські соціалістичні партії (УПСР та УСДРП), однак суттєво — в 1,5 рази — випередили за кількістю набраних голосів більшовиків.

1918 р. політична боротьба між більшовиками і ПСР (правими есерами) набула в Росії збройного характеру. В ході цієї боротьби, зимою — навесні 1919 р. партія есерів розкололась на декілька фракцій. Одну з них — ліву — склали члени так званого "Самарського уряду" (Комітет членів Установчих зборів — голова В.К.Вольський). Ця частина есерів заявила про намір співробітничати з більшовиками і створила групу "Народ". Друга — праве угруповання на чолі з М.Д.Авксентьовим і В.М.Зензіновим — навпаки, вступила у відкритий союз з білим рухом. В цьому її підтримала і частина есерів України. Третій напрямок репрезентував ЦК ПСР на чолі з В.М.Черновим, намагаючись створити "третю силу так саме чужу більшовизмові і реставрації" [6]. ЦК заявив, що дії Вольського та інших — це їх особиста справа, а ЦК партії есерів, як і раніше, вважає, що створення єдиного революційного фронту проти будь-якої диктатури можливе лише на ґрунті виконання основних вимог демократії: скликання Установчих зборів і поновлення всіх свобод (слова, друку, зборів, агітації та ін.), завойованих Лютневою революцією, і за умови припинення громадянської війни всередині демократії [7].

В червні 1918 р. 9-та Рада ПСР прийняла рішення "припинити збройну боротьбу проти більшовицької влади і

замінити її звичайною політичною боротьбою" [8]. Проте ряд правесерівських організацій на терені України пішов на співробітництво з денікінцями. Внаслідок цього 26 жовтня 1919 р. Всеукраїнський комітет правих есерів за порушення загальнопартійної лінії ухвалив розпустити Київську організацію і запропонував ЦК ПСР виключити з партії членів есерівської фракції Київської міської думи, що найбільш скомпроментували себе [9].

Тоді ж, восени 1919 р. на Всеукраїнській нараді партії есерів було поставлено завдання "тісніше зблизитись з українським національним рухом" і "взяти більш близьку участь в цьому русі" [10]. Але в силу різних причин, це завдання так і не було вирішено.

В жовтні 1919 р. ліва фракція (група "Народ") остаточно організаційно сформувалась і одержала назву "Меншість партії соціалістів революціонерів" (МПСР). На платформу МПСР, що закликала членів партії есерів до розриву з ЦК ПСР, перейшли місцеві організації в Миколаєві, Херсоні і в деяких інших містах [11]. Пояснювалось це, зокрема, тим, що після перемоги більшовиків над Денікіним протидія більшовицькому режиму з боку керівництва есерів знову стала зростати. В лютому 1920 р., звертаючись до всіх есерівських організацій, ЦК ПСР заявив, що більшовизм вступив у "фазу бюрократизму і остаточного оформлення радянської аристократії і радянської буржуазії" [12]. Настав вирішальний етап в історичному протиборстві більшовиків і правих есерів, а Україна стала однією з головних арен цього протиборства.

Початок систематичних репресій більшовиків проти правих есерів в Україні

Навесні 1920 р. під час виборів до Рад есери намагались взяти активну участь у виборчій кампанії. Найбільші шанси на успіх серед них мали представники МПСР, особливо на півдні України. Про це свідчать співвідношення політичних сил на той час та передвиборчі документи. Так, у платформі Миколаївської організації МПСР на виборах до Миколаївської ради робітничих депутатів від 2 квітня 1920 р. пропонувалось змінити підхід влади до проблем економічного життя, пов'язати відбудову промисловості і сільського господарства з особистою зацікавленістю робітників та селян. Представники

МПСР вважали за необхідне "усіма засобами розвивати трудову ініціативу, залучаючи робітників і селян до будівництва, але без тих засобів примусу, які сприймаються масами, як порушення їх прав, або визнаються ними несумісними з інтересами праці" [13].

На противагу більшовикам, есери настоювали на тому, що "інтереси охорони продуктивних сил сільського господарства повинні стояти на першому плані, так як воно є фундаментом всієї народної економіки". При цьому в основу земельної політики вони, як і раніше, пропонували покласти "планомірне, правильне і рішуче проведення соціалізації землі, як заходу цілком засвоєному свідомістю трудового селянства, яке неодноразово в найбільш визначеній формі висловлювалось за цю програму" [14].

На встановлення громадянської злагоди в суспільстві та нормалізацію економічних відносин був направлений і підхід МПСР до продовольчої політики. У передвиборній платформі говорилось: "Необхідна рішуча відмова від політики перетворення села в данника міста, так як цей шлях веде до загострення їх взаємовідносин, викликає стихійне невдоволення широких мас селянства, сіє недовіру до влади і партизанський бандитизм. Політика продкомів повинна спиратися на місцях на організації самого трудового селянства (мались на увазі виборні органи рад селянських депутатів. — *Авт.*), уникаючи будь-якого примусу, повинна прагнути наблизити відносини міста і села до початків справедливого товарообміну" [15].

Але більшовики не сприйняли ці розумні пропозиції, вважаючи своє розуміння інтересів трудящих єдино правильним. На початку квітня 1920 р. в газеті "Известия" — органі губревкому Херсонщини, який видавався у Миколаєві, — під виглядом співставлення передвиборних платформ (наказів депутатам) більшовиків, меншовиків і есерів грубо спотворювалася політика "дрібнобуржуазних партій", демагогічно стверджувалося, що тільки більшовики ставлять собі за мету захист інтересів трудящих, пропонуючи єдино можливе вирішення земельного, продовольчого та інших питань. Однак наступні події 1920 — початку 1921 р. показали неспроможність і навіть злочинність політики більшовиків і підтвердили повну правоту есерів і меншовиків щодо оцінки економічної і політичної ситуацій.

Газетні публікації були не єдиним засобом боротьби більшовиків з есерами. З весни 1920 р. на території України

широкого характеру набули політичні репресії. Саме з цього приводу звернулися наприкінці травня до Всеукраїнського ЦВК Рад уповноважений Центрального організаційного бюро МПСР Б.Мартинів, уповноважений Миколаївської організації МПСР В.Усиков і секретар Харківського комітету МПСР* (цей комітет виконував функції Обласного Всеукраїнського комітету МПСР). У своєму зверненні вони заявили, що офіційно не легалізованим членам МПСР свою роботу "доводиться вести в надзвичайно тяжких умовах. Місцеві представники влади і місцеві представники правлячої партії нерідко абсолютно паралізують нашу роботу, руйнуючи наші організації, арештовуючи її представників, реквізуючи наші партійні клуби і приміщення" [16].

Як конкретний приклад, доводилось про становище в Миколаєві: "Так, днями потерпіла частковий розгром наша Миколаївська організація, яка піддавалась незаслуженим нападкам з боку місцевих мастей і травлі в місцевій пресі. Ведучий мітингу на заводі "Наваль" тов. Короткое — член МПСР — був заарештований, а робітники заводу, які вимагали звільнення т. Короткова, були оголошені "шкурниками"; завод був потім закритий на певний час, причому частина робітників була розрахована" [17].

Закінчувалось звернення такими вимогами: "1) Легалізувати МПСР на Україні і дати відповідні директиви на місця; 2) Звільнити на поруки Миколаївської організації МПСР члена її тов. Короткова, прискоривши слухання його справи у Револьюційному трибуналі...; 3) Зробити розпорядження про зворотній прийом на роботу розрахованих робітників заводу "Наваль", оскільки їх розрахунок вносить у робітниче середовище хвилювання і вороже до місцевих властей ставлення _; 4) Наполягти на скасуванні реквізиції клубу "Земля і Воля" Миколаївської МПСР з інвентарем і бібліотекою" [18].

У деяких питаннях більшовики йшли на часткові, непринципові поступки есерам, та рішуче відмовляли їм у головному — в легалізації, у праві участі в політичному житті на законних підставах. Приклад з робітниками найбільшого миколаївського заводу "Наваль" свідчить про те, що легалізація есерів неминуче привела б до зростання їх політичного впливу. Більшовики всіма засобами намагалися не допустити цього. За даними Центрального управління

* Прізвище останнього авторам встановити не вдалось.

надзвичайних комісій при РНК УСРР (Цупнадзвичкому) протягом 1920 р. "велосся спостереження та проводилися арешти окремих членів і цілих організацій правих есерів, есерів-синдикалістів, есерів-максималістів: "...У таких містах, де місцеві організації цих партій мали найбільш злісний характер, арештовували керівників і цілі угруповання партій. Наприкінці серпня у Києві була заарештована всеукраїнська конференція правих есерів. Арешт був викликаний діяльністю київської організації, що посилилася, і цілою низкою постанов всеукраїнської конференції. Катеринославська губчека провела багато персональних справ відомих членів партії правих есерів. З більш відомих правих есерів заарештовані: член ЦК партії есерів, обраний на X з'їзд партії, Іванов-Жданов Б.С та Бейлін, член Центрального бюро України, члени міського комітету Кошура і Ляскало, члени фракції Харківської міської думи Стафанович (колишній міський голова), Плеський, Яхновський, Дробинко, Ришков та ін." [19]

Внутрішнє становище партії меншовиків та її взаємовідносини з більшовиками в 1917 — 1919 рр.

Дещо інший характер, ніж з есерами, мали в 1917 — 1919 рр. взаємовідносини більшовиків з партією меншовиків — другої за чисельністю і впливом серед загальноросійських соціалістичних партій. В серпні 1917 р. з 146 організацій РСДРП (меншовиків), що об'єднували понад 190 тис. чоловік, на Україну припадало 32 організації, до яких входило близько 50 тис. чоловік [20]. На кінець 1917 р. чисельність меншовиків в Україні скоротилась до 33 тис. чоловік (без урахування Волинської і Подільської губерній, де в серпні 1917 р. чисельність меншовиків становила 4 тис.) [21]. Як і російські есери, меншовики мали своїх представників в Українській Центральній Раді та її Генеральному секретаріаті. Зменшення на кінець 1917 р. чисельності і послаблення політичного впливу меншовиків пояснювались розбіжностями в їх власних рядах. В серпні 1917 р. вони скликали об'єднавчий з'їзд РСДРП і зробили спробу згуртувати різні течії в єдину, боєздатну партію. На з'їзді утворились чотири фракції: "крайні оборонці" — прибічники А.Н.Потресова (праве крило); "революційні оборонці" на чолі з Ф.І.Даном, Н.С.Чхеїдзе, І.Г.Церетелі (центр); "інтернаціоналісти" —

прибічники Л.Мартова, Ю.Ларіна, Р.Абрамовйча (лівий фланг центру); група, що об'єднувалась навколо газети "новая жизнь", репрезентована Б.В.Авіловим і В.А.Базаровим (ліве крило) [22]. Проголосивши створення об'єднаної партії — з серпня 1917 по квітень 1918 р. партія меншовиків мала назву РСДРП (об'єднана), — з'їзд разом з тим не призвів до дійсного об'єднання. До виборів до Всеросійських установчих зборів меншовики підійшли ідейно і організаційно розрізненими і змогли провести лише 16 депутатів. Наприклад в Харкові, де більшість меншовистських організацій складали інтернаціоналісти, до списків у кандидати не були внесені оборонці, що змусило останніх виставити свій власний парламентський список. Внаслідок цього обидва списки провалились [23].

На Надзвичайному з'їзді РСДРП (об'єднаної), що відбувся 30 листопада — 7 грудня 1917 р. в Петрограді, розкол поширився. Правий фланг центру вимагав "визнати за народом" право повстання проти більшовиків" [24], не брав участі у голосуванні під час виборів ЦК і створив своє окреме Тимчасове бюро меншовиків-оборонців. З цього часу керівництво партією перейшло від оборонців до лівоцентристів на чолі з Л.Мартовим та Ф.Даном. Л.Мартов під час свого виступу на з'їзді засудив Жовтневу революцію, але висловився проти антибільшовицької коаліції з кадедами, а також за передачу головних питань революції на розгляд Установчих зборів [25]. Відкидаючи насильницькі методи боротьби з більшовиками, меншовики продовжували брати участь в роботі рад. Проте 14 червня 1918 р. за постановою Всеросійського ЦВК меншовики разом з правими і лівими есерами були виключені зі складу ВЦВК і з місцевих рад. Праві меншовики змушені були піти в підпілля або емігрувати, а інтернаціоналісти зберігали легальність.

В жовтні 1918 р. ЦК РСДРП зробив серйозний крок по відходу від склавшоїся соціал-демократичної традиції і визнав, що "здійснений в жовтні 1917 р. більшовиками переворот є історично необхідним". В той же час ЦК знов зажадав від більшовицького керівництва скасування "надзвичайних органів", "надзвичайних трибуналів", "припинення економічного і політичного терору" [26]. В листопаді 1918 р. ЦК меншовиків випустив відозву, в якій заявив, що РСДРП залишається партією, "що знаходиться в боротьбі з більшовицьким урядом і принципово відкидає його політику", але закликає соціалістів всіх країн розгорнути активну

кампанію проти іноземного втручання в справі Росії [27]. Остання обставина мала для більшовиків дуже велике зовнішньополітичне значення і тому 30 листопада, ВЦВК визнав за можливе участь в радах меншовиків, але лише не зв'язаних з антибільшовицькими угрупованнями.

В грудні 1918 р. меншовики зробили нову принципову поступку більшовикам і на відміну від правих есерів остаточно відмовились від гасла "Вся влада Установчим зборам". Незважаючи на те, що місцеві комітети РСДРП, зокрема Катеринославський, "наполягали на своїй антибільшовицькій лінії" [28], капітулянтська точка зору ЦК взяла гору і була визнана більшістю організацій РСДРП.

Незважаючи на це весною 1919 р. ЦК РКП(б) спочатку дав директиву ВЧК припинити "підривну" роботу меншовиків і правих есерів (березень), а згодом відправив на місця циркуляр про арешт меншовиків і есерів, які займаються "антирадянською" діяльністю (травень) [29]. Серед членів РСДРП найбільш серйозним репресіям були піддані праві меншовики, так звані "активісти" (прибічники активних антибільшовицьких дій). Роз'яснюючи в березні 1919 р. сенс політики, яку проводило керівництво РКП(б) щодо меншовиків, В.І.Ленін відверто заявив: "Якщо вчора ми говорили про легалізацію дрібнобуржуазних партій, а сьогодні арештовуємо меншовиків і есерів, то в цих хитаннях ми проводимо цілком певну систему. Через ці хитання йде одна найтвердіша лінія: *контрреволюцію відсікати, культурно-буржуазний апарат використати*. Меншовики — це найгірші вороги соціалізму, бо вони одягаються в пролетарську шкуру, але меншовики — верства непролетарська" [30].

Таке ставлення більшовиків викликало негативну зворотню реакцію частини меншовиків. Саме цим можна пояснити невиконання деякими організаціями РСДРП (Київська, Одеська та ін.) рішення загальнопартійної наради (серпень 1919 р.) про те, що головним завданням партії в зайнятих білогвардійськими військами районах є "революційне повалення режимів Денікіна і Колчака і возз'єднання з Радянською Росією" [31]. Виконуючи це рішення, багато меншовиків урешті-решт поривали з РСДРП і співробітничали з більшовиками, але уже як безпартійні, а деякі навіть вступали до РКП(б). Проте значна їх частина в Україні, Криму, на Дону продовжувала займатись не "революційним поваленням", а відновленням і підтримкою нормального

суспільного життя, захистом перед денікінською адміністрацією та іншими режимами, що змінювали один одного, цілком конкретних економічних інтересів трудящих.

В грудні 1919 р. керівництво РКП(б) запросило на VIII Всеросійський з'їзд Рад лідерів РСДРП Л.Мартова і Ф.Дана. В своєму виступі Л.Мартов зачитав програмні політичні вимоги партії меншовиків на найближчий час "Відновлення діяльності Радянської конституції... Свобода друку, союзів, і зібрань... Недоторканість особи... Відміна позасудових розправ, адміністративних арештів і урядового терору" [32]. Як і треба було сподіватись, всі ці вимоги керівництво РКП(б) рішуче відкинуло, але продовжувало майже рік вести політичну гру з меншовиками.

Початок систематичних репресій більшовиків проти меншовиків в Україні

Що стосується України, то наприкінці 1919 — на початку 1920 р. увага керівництва РКП(б) і КП(б)У була зосереджена головним чином на внутрішніх партійних проблемах і на ліквідації самого серйозного на той час політичного опонента — Української комуністичної партії (боротьбистів). Проте, починаючи з 1920 р. репресії більшовиків проти членів РСДРП набули в Україні систематичного і широкомасштабного характеру. Пояснювалося це, зокрема, тим, що меншовики користувались значним впливом у робітничому середовищі і завдяки цьому зберігали перевагу у керівництві багатьох профспілкових організацій у Києві, Катеринославі, Полтаві, Олександрівську (Запоріжжі), на Волині, у Юзівському, Маріупольському, Таганрозькому повітах Донецької губернії та в деяких інших місцях. Крім того, суспільна вага соціал-демократів визначалась їх наявністю у літературно-видавничих колах, в органах кооперації, а також їх активною участю в громадському житті взагалі. Але слід зауважити, що підтримка з боку робітників та інших верств населення на початку 20-х рр. була, як вважав один з активних діячів соціал-демократичного руху Т.І.Тіль, "більше виразом пасивної підтримки, ніж доказом готовності до активної діяльності" [33].

Щоб покласти край "злісної" агітації меншовиків більшовики і в Україні застосовували добре випробувані інструменти терору. Використовувалися, головним чином, надзвичайні комісії і революційні трибунали: з одного боку,

для розпуску негідних профспілок і закриття променшовицьких видань, а з другого — для покарання неслухняних опозиціонерів. Достатньо навести декілька типових фактів, що повністю переконують в цьому.

Перший пов'язаний із зверненням письменника В.Г.Короленко до голови РНК УСРР Х.Г.Раковського з приводу арешту чекістами 26 лютого 1920 р. харківського кооперативного діяча Б.С.Одера. Характеризуючи Б.Одера як "дуже порядну людину і зовсім не денікінця і реакціонера", В.Г.Короленко писав про його суспільну діяльність в період денікінської окупації: "Він — меншовик, виступав активно на зборах, редагував кооперативну газету ("Наш путь". — *Авт.*) в Харкові і свого образу мислення не приховував". Більшовики, як правило, кваліфікували таку діяльність меншовиків як угодовську, що сприяла контрреволюції і т.п. Не був виключенням і даний випадок. Тому Короленко зробив висновок, що "більшовизм, як і денікінство, вимагають, щоб після того, як вони підуть, край перетворювався в пустелю". Письменник рішуче засуджував такий підхід "Невже можливо, — писав він, — що — найпростіші, елементарні відправлення суспільного життя можуть вважатися злочином проти більшовизму- Переслідування, хоча й пом'якшене, за різницю переконань, за видання газет, за участь в міському самоврядуванні під час безкінечних міжусобиць ...є явище, з яким не повинна миритись в своєму середовищі жодна з воюючих сторін..." [34]

Тоді ж на початку 1920 р., відбулись перші показові судові процеси над меншовиками. Один з них відбувся в Юзівці — над секретарем місцевої спілки металістів, членом РСДРП Лазаревим [35]. Як сповіщалося в листі Юзівського райкому в Донецький губком КП(б)У від 8 березня* 1920 р., "цей суд фактично був судом всієї партії (меншовиків. — *Авт.*) і пройшов блискуче" [36].

Справа київських меншовиків — перший політичний судовий процес радянської доби в Україні

21 — 23 березня 1920 р. відбувся другий суд — над активними членами Київської організації РСДРП ПДКучи-

* Автор книги, в якій наведено цей факт, асоочевидь, помилково датує цей лист 8 лю ім.

ним-Оранським, О.Б.Романовим, Н.В.Ландой, І.П.Шпером (останній був членом "Бунду"), звинуваченими у співробітництві з денікінцями, потуранні внутрішній і зовнішній контрреволюції [37]. На лаві підсудних опинилися колишні соратники більшовиків по революційній боротьбі, що мали загальний стаж роботи у соціал-демократичних партіях в 227 років. В період громадянської війни більшість звинувачених керувала профспілковим рухом в Україні, а після встановлення більшовицької диктатури — працювала в державному, кооперативному і профспілковому апараті. Головну увагу трибуналу привертала особа Г.Д.Кучина-Оранського (30 років, син полковника, літератор, за освітою юрист, член РСДРП з 1907 р.), який в 1920 р. очолював профспілку службовців радянських, громадянських і торговельних підприємств, а в 1919 р. був обраний спочатку товаришем голови Тимчасового бюро Київського радпрофу і членом київського комітету меншовиків, а пізніше — головою Центрального бюро профспілок України і членом Головного комітету партії меншовиків в Україні. Г.Д.Кучин-Оранський належав до найбільш популярних і досвідчених лідерів меншовицького руху. Будучи насамперед партійним працівником-практиком, він висунувся і як здібний публіцист. Ще до революції його статті друкувались в легальній меншовицькій пресі — журналі "Наша заря" і газеті "Луч". В 1918 р. Георгій Димитрович очолював орган меншовиків Центральної області Росії газету "Новая Заря". До встановлення більшовицької диктатури він також обирався у керівні державні і армійські органи. В 1917 р. як голова фронтового комітету 12-ої армії (пізніше всього Північного фронту) входив до складу ВЦВК першого скликання, а в серпні того ж року як депутат всіх фронтових і армійських комітетів був делегований на Державну нараду у Москві. Після демобілізації із армії у 1918 р. обирався членом ЦК меншовиків, а також займався активною профспілковою роботою в Росії і в Україні. Під гаслом незалежності профспілкового руху організував першу конференцію представників фабрик і заводів у Петрограді, за що разом з іншими делегатами був заарештований радянською владою. Після звільнення у другій половині 1918 р. увійшов у склад комітету РСДРП по Центральній області Росії, а з 1919 р. присвятив себе організації незалежного профспілкового руху в Україні, що неминуче призвело до нового конфлікту зі владою [39].

Інші підсудні також належали до активних противників тоталітаризму. Проте історія донесла зовсім скупі відомості про їх політичну діяльність. Але все ж таки з матеріалів слідства стає відомим про багаторазове засудження меншовиків по політичним мотивам ще до 1917 р. Жертвами політичних репресій царату були робітник І.М.Кручинський, інженер О.Ф.Спіцин, літератор С.Ю.Семковський і статистик І.С.Біск [40].

Постійним переслідуванням з боку різних урядів київські меншовики підлягали і після повалення самодержавства. Так, Всеукраїнський профспілковий центр був чотири рази розгромлений гайдамаками [41]. Наостанку неприминули розправитися з меншовиками та їх лідерами і денікінські офіцери [42]. Проте більшовики вирішили надати видимість законності політичному знищенню меншовицької організації, для чого застосували засоби "пролетарського правосуддя".

Але правосуддя як такого не було. Суд проводився надзвичайним судовим органом — революційним трибуналом, повноваження якого у застосуванні репресивних заходів нічим не обмежувалися. Закономірно, що і поняття презумпції невинності ним не додержувалось.

У перший день процесу виявилися властива "пролетарському правосуддю" нерівність обвинувачення і захисту. Голова трибуналу більшовик Легран відвів від свідочьких показань усіх осіб, які висловлювали політичну солідарність з обвинуваченими. Грубо порушувались юридичні норми і у ході судового розгляду, коли голова коментував докази захисту і документи слідства [43]. Інтенсивна обробка громадської думки розпочалася і поза стінами революційного трибуналу. Зокрема, на сторінках київської газети "Більшовик" була надрукована стаття М.Лана (Гр.Хименко) "Ваше останнє слово", де заздалегідь робився висновок про контрреволюційну сутність і політичну злочинність меншовизму, прихильників якого нещадно карає "пролетаріат в особі Надзвичайного Революційного Трибуналу" [44]. А в наступному номері "Більшовика" — від 23 березня — на першій сторінці вже містився заклик: "Немає місця в рядах лже-соціалістам і їх наймитам! Вибіримо в ради тільки комуністів", а далі друкувався стислий стенографічний звіт про хід судового процесу. Цілком зрозуміло, що в умовах більшовицької диктатури резюме, надруковане у партійному більшовицькому органі, мало силу директиви, яка визначала хід судового розгляду і зміст вироку.

І дійсно вирок повністю відповідав "цим директивам. Найбільш суворому покаранню — ув'язненню у концтаборі на весь час громадянської війни підлягали секретар і завідувач тарифним відділом спілки друкарів робітник О.Б.Романов, кадровий професійний і партійний службовець, інструктор страхової каси І.П.Шпер; кадровий партієць, делегат професійної спілки кравців Н.В.Ланда, а також голова профспілки службовців радянських, громадянських і торговельних підприємств та закладів Г.Д.Кучин-Оранський. Інші підсудні — літератори і викладачі С.І.Каплун-Сумський, С.Ю.Семковський, М.(Самуїл) Балабанов, робітник І.М.Кручинський, інженер О.Ф.Спіцин, Скаржинський і статистик І.С.Біск на необмежений час позбавлялись політичних прав і можливості працювати у профспілкових та інших робітничих організаціях. Аналогічний вирок, незважаючи на недоведеність вини, суд виніс і стосовно громадянина В.Дрелінга, а також всіх осіб, які офіційно заявили про політичну солідарність з меншовиками [45].

Більшовицьке трактування політичної позиції меншовиків щодо денікінської адміністрації та радянської влади як теоретичне підґрунтя репресій

Які ж аргументи навів трибунал для застосування таких жорстоких покарань і які дійсні причини лежали в основі прийнятого вироку?

Усі звинувачення, висунуті проти меншовиків, мали цілком політичне значення і зводилось до таких двох пунктів: невизнання радянської влади і співробітництво під час громадянської війни з денікінським урядом. Зокрема, громадянам Г.Д.Кучину-Оранському, О.Б.Романову, І.П.Шперу і Н.В.Ланді інкримінувались намагання одержавлення профспілкового руху в умовах білогвардійської диктатури і підтримка антирадянської політики світового імперіалізму. Інші підсудні, а також Г.Д.Кучин-Оранський звинувачувались у політичному угодовстві з денікінцями завдяки участі в органах державного управління чи підтримки цього співробітництва.

Всі ці "злочини" трибунал намагався довести численними фактами контрреволюційної діяльності меншовиків. Так, щодо членів Центрального профспілкового бюро у вирок зазна-

чалось: "а) „Ц.Б.* у клопотанні про дозвіл на видання газети вказувало представникам уряду на необхідність існування робітничої преси в цілях заспокоєння робітничих мас; б) Ц.Б. виступало із заявами перед владами при порушенні клопотання по відстрочках по мобілізації про те, що профспілки є необхідною частиною державності, що існувала в той час, в силу чого відповідальні робітники підлягають звільненню, а також про клопотання про надання Ц.Б. місця в комісії по відстрочкам; в) Ц.Б., здійснюючи свою систему співробітництва і клопотання перед білогвардійськими генералами, дійшло до падіння ніколи нечуваного в історії соціал-угодоїства, звернувшись до уповноваженого по справах промисловості при головнокомандуючому збройними силами півдня Росії з проханням про видачу Ц.Б. позики, а також підтримуючи подібне клопотання робітничого кооперативу "Сила". Ц.Б. встановило з Озіфом (товариство заводчиків і фабрикантів) настільки дружні стосунки, що Озіф порушив клопотання перед владою про дозвіл Ц.Б. видавати робітничу газету; д) в момент смертельної небезпеки для радянської республіки Ц.Б. звернулось із зрадницькою запискою до робітників Західної Європи, в якій переконувало в повному економічному, політичному і моральному краху радянської влади і тим самим сприяло найбільш реакційній, войовничій частині світового імперіалізму в політиці задущення Радянської влади" [46].

У контрреволюційній діяльності звинувачувались і члени київської організації РСДРП, які входили до складу міської управи чи просто ухвалили участь меншовиків у місцевому управлінні, оскільки з приходом Добровольчої армії воно набуло призначенського характеру [47].

Майже всі факти, на яких будувалось звинувачення, дійсно мали місце. Проте ретельне знайомство з матеріалами слідства і протоколами судових засідань викриває недобро-якісну інтерпретацію та спотворення фактів з метою політичної дискредитації меншовиків. Більш того, ці матеріали відтворюють безкомпромісну боротьбу соціал-демократів з диктатурою і обертаються на звинувачення в антидемократизмі більшовицької влади.

Цілковиту абсурдність звинувачення меншовиків у сприянні придушенню радянської влади з боку світового імперіалізму

* Центральне бюро профспілок (мається на увазі — України).

засвідчує текст записки членів Центрального професійного бюро з приводу білого і червоного терору, що панували в Україні і в Росії. Ця записка нищівно викривала злочинну роль диктаторських режимів у розв'язанні громадянської війни і виникненні економічної катастрофи. Більш того, її автор доводили помилковість і подальшу неможливість існування воєнно-комуністичної системи, яку вперто впроваджували більшовики: "Панування "комуністичного" уряду в Україні викрило себе в тих самих рисах, що і в інших частинах Росії. Антидемократична диктатура партійних клік, грубіше політичне свавілля, гнітючий мертвущий терор, кровожерливі надзвичайні комісії, розбухший безглуздий бюрократичний апарат, корупція офіційного радянського середовища, цілковите знищення самостійності робітничих організацій, нарешті, утопічна внутрішня економічна політика, яка вела до нечуваного загострення фінансової і продовольчої кризи, до повного розриву міста і села, катастрофічного завмирання промисловості, зубожіння міських мас, селянських повстань, що розросталися проти паразитуючого і комісарстуючого міста, — ось риси пережитого періоду. Більшовицькі настрої в робітничій масі швидко зникли, і під гнітом нещадного терору і голоду зростали тяжкі настрої повного розчарування і безнадійності, які були сполучені із глухою ненавистю до існуючого режиму, котрий зрадив надії" [48].

Як бачимо, текст звернення не містив закликів до збройного повстання проти радянської влади, але будь-яка критика на адресу правлячої партії в умовах диктатури дорівнювалась до державного злочину, який підлягав кримінальному покаранню.

Повну неспроможність звинувачення меншовиків у політичному співробітництві із денікінцями викривають виступи свідків і підсудних Г.Д.Кучина-Оранського, С.Ю.Семківського і О.Ф.Спіцина.

Гнівню опротестовуючи наклеп звинувача більшовика І.В.Вардіна-Мгеладзе, Г.Д.Кучин-Оранський заявив, що навіть ідея угоди з контрреволюційними силами була неприпустимою для соціал-демократів. Він нагадав, що ще квітнева (1919 р.) конференція РСДРП прийняла резолюцію про заборону в умовах реакції політичної угоди з буржуазними партіями, які цілковито перейшли у табір контрреволюції. Дотримуючись рішення квітневої конференції, київська організація меншовиків виключала зі свого складу всіх незгідних, які

продовжували входити у "Союз возрождения"*. Пізніше, напередодні виборів у місцеві органи влади, які восени 1919 р. обіцяла провести денікінська адміністрація, всі соціал-демократичні комітети півдня Росії і України ухвалили тактику політичних блоків виключно з соціалістичними партіями [49].

Виступи свідків** і підсудних С.Ю.Семківського і О.Ф.Спіцина викрили фальсифікацію факта участі меншовиків у Київській управі. Намагаючись спростувати звинувачення у підтримці антидемократичного управління, вони довели суду, що коли соціал-демократи увійшли до міської управи, вона ще була виборчим органом, сформованим на основі законів Тимчасового уряду до вступу білогвардійців у Київ. Лише під час денікінської окупації її склад піддався фільтрації урядом. Але військове керівництво заявило про тимчасовість призначуваного характеру міського управління і обіцяло поповнити його виборність. Ось чому меншовики не вийшли зі складу управи і почали готуватись до передвиборчої компанії. Проте життя нещадно розвіювало демократичні ілюзії.

Вже 17 жовтня 1919 р. пленум київської ради профспілок прийняв резолюцію, в якій зазначив відхід денікінської влади від демократії. Але після з'ясування контрреволюційної суттєвості існуючої влади фракція меншовиків залишилась в управі. Вона дотримувалась постанови неофіційного засідання гласних*** від 30 серпня 1919 р. про припустимість їх виключно спільного виходу з управи у випадку перетворення останньої у маріонетковий додаток денікінської диктатури з метою ліквідації управи парламентським шляхом. Одночасно київський комітет РСДРП(м) прийняв постанову і повідомив членів управи, що соціал-демократична фракція не несе відповідальності за політичну діяльність управи. Лише після офіційної відмови денікінців поновити виборність

* "Союз возрождения России" — об'єднання представників демократичних соціалістичних партій російської орієнтації (есерів, енесів та меншовиків) та частини кадетів. Вимагали скликання Установчих зборів в перспективі та встановлення демократичної республіки, відтворення Росії в межах кордонів до 1914 р. (але без Польщі і Фінляндії), продовження війни проти Іноземної окупації. В той же час висували ідею утворення як перехідної "тимчасової влади" — директорії на чолі з військовим диктатором. Після розгрому 1920 р. "білої справи" СВР розпався.

** Прізвища свідків в протоколах судових засідань не позначені.

*** Гласний - член міської думи, міський депутат.

місцевого управління депутати-меншовики заявили про вихід з управи. Проте у комунальному відділі для інформування партії про становище у думі було залишено два технічних працівника [50]. Саме вони і підпали під звинувачення у співробітництві з денікінською владою.

Причини спростування фактів стають зрозумілими із заключного виступу звинувача Вардіна-Мгеладзе. Нещівна критика меншовиків за їх прихильність "буржуазному" парламентаризму і невизнання радянського "демократизму", який в дійсності заперечував демократичні вибори, пояснює абсурдне ототожнення парламентської боротьби із політичним угодовством щодо денікінської влади [51]. Саме вимоги встановлення парламентської республіки привели соціал-демократів на лаву підсудних.

Грубо сфальсифікованим було і звинувачення меншовиків у співробітництві з денікінцями на підставі намагань членів Центрального профспілкового бюро видавати робітничу газету, а також недоказаного факту сприяння у вирішенні цього питання товариством промисловців і заводчиків "Озіф". У матеріалах слідства з цього приводу фігурувала лише коротенька виписка із протоколів засідань бюро київської ради профспілок від 23 вересня 1919 р., яка повідомляла про переговори з генералом А.М.Драгомировим* про необхідність поновлення політичних свобод в Україні. Зокрема, з приводу робітничого органу в ній зазначалось, що питання про "дозвіл його поставлено в залежність від характеру діяльності ради професійних спілок" [52]. Й ані слова про лояльність останньої щодо денікінського режиму.

Версії революційного трибуналу, яка ґрунтувалась виключно на класовому чутті, суперечили подальші події: робітничу газету так і не було організовано.

Відхиляючи звинувачення щодо дружніх зв'язків з "Озіфом" підсудний Г.Д.Кучин-Оранський заявив: "...що стосується заяви громадянина звинувача, що "Озіф" порушує клопотання про газету для ради профспілок, то такі факти нам не відомі. Ми прочитали в газетах про те, що під час одного із відвідувань "Озіфом", не пам'ятаю якого органа влади, хтось із представників "Озіфа" зробив, мабуть, не

* Л.М.Драгомироі — генерал російської армії, учасник I світової війни; лід час громадянської війни — голова Особливої наради (уряду) при А І Денікіні, після зайняття денікінцями України » 1919 р. — головнокомандуючий Київської області.

заяву, але у всякому разі нагадування про природню необхідність дозвілу органа робітничого класу" [531]

Проте абсурдною уявляється не тільки так звана "аргументація", але й мотивація звинувачення, коли навіть можливість співробітництва робітничих і "буржуазних" демократів (а серед членів "Озіфу" були і такі) у намаганні свободи слова розцінювались як акт контрреволюційної зради і угодовства соціал-демократів з денікінською диктатурою.

Сфабрикованим було і звинувачення меншовиків у сприянні одержавленню профспілкового руху. Цей "злочин" інкримінувався на підставі факту отримання Центральним профспілковим бюро позики від денікінського уряду. На перший погляд такий факт безперечно засвідчував справедливість висунутого звинувачення, але тільки на перший погляд, без ретельного розслідування обставин "злочину". Насправді все було інакше. Факти, які навмисно ігнорувались слідством, доводять доцільність державної позики саме для незалежності профспілкових організацій. Ці факти послідовно викладав суду підсудний О.Б.Романов.

Він розповів, що денікинська адміністрація дійсно фінансувала профспілкові об'єднання, але не меншовицькі, а створені нею так звані кірстівські профспілки*. Для примусу робітників до вступу у ці проурядові організації, уряд ужив драконівських заходів — відмінив гроші, що існували. Таким чином, прихильники незалежності профспілкового руху були поставлені у безвихідне становище. Тому променшовицький профспілковий центр звернувся до уряду з вимогою терміново поширити грошову позику на всі профспілкові об'єднання незалежно від їх політичної орієнтації, і домогся цього.

Зрозуміло, що виступ О.Б.Романова, який пояснював парадокс необхідності урядової позики для збереження незалежності профспілкового руху, не був прийнятий судом до уваги. Більш того, наполеглива боротьба профспілок за соціальні гарантії трудящих інкримінувалась підсудним теж як тяжкий злочин, оскільки, на думку більшовиків, відволікала робітників від збройної боротьби з денікінським режимом. Подібні звинувачення меншовиків ґрунтувались цілком на ідеологічних постулатах.

* Назва походить від прізвища лідера цих профспілок — провокатора інженера Костянтина Кірсти. Ці профспілки організовувалися з метою формування військових робітничих загонів для Добровольчої армії.

По-перше, більшовики принципово не визнавали поглядів меншовиків на професійні спілки як на суто економічні організації, які повинні займатись виключно захистом економічних інтересів робітників. По-друге, вони не поділяли і меншовицької оцінки політичної ситуації, що склалась у районах денікінської окупації, як тимчасової поразки соціалістичної революції, і відповідно тактики класової боротьби, яка була спрямована "на необхідність збирання сил навколо боротьби за життєво насущні інтереси робітничого класу". Більшовики вважали, що у Києві восени 1919 р. виникла революційна ситуація, яка вимагала невідкладної збройної боротьби і тому звинуватили меншовиків у зраді інтересів робітничого класу. "Ми вимагали, щоб ви не фіксували увагу робітників на мирі, коли на порядку денному стояла війна, і не в історичній перспективі, а в звичайному порядку сьогодення", — заявив звинувач Вардін-Мгеладзе на заключному засіданні революційного трибуналу [54].

Намагаючись довести контрреволюційність меншовиків, звинувачення удавалось нищівних епітетів. Так, політичну діяльність членів РСДРП І.В.Вардін-Мгеладзе кваліфікував як зрадницьку роботу, а саму РСДРП як "столипінську" чи "денікінську робітничу партію". Не менш принизливі ярлики навішувались і на профспілкові організації, зокрема Центральне бюро профспілок ганебно називалось "призною фірмою денікінської контррозвідки" [55]. Але справжні факти політичної діяльності меншовиків, які навів суду Г.Д.Кучин-Оранський, повністю викривали наклепницький характер цих звинувачень.

Намагаючись зняти звинувачення з меншовиків, він засвідчив факт підтримки київською профрадою резолюції серпневої наради профспілок півдня Росії, яка засудила знехтування політичних свобод і єврейські погроми в Росії і Україні, а також вимагала негайного встановлення демократичної республіки на їх території. Послідовно доводячи невідступну прихильність меншовиків щодо зайнятої позиції, Г.Д.Кучин-Оранський викривав неспроможність їх звинувачення у підтримці денікінської диктатури.

Відтворюючи історичну правду, він розповів про боротьбу меншовиків з антисемітизмом. Намагаючись зупинити криваву хвилю єврейських погромів, меншовики звернулись із гнівним протестом до уряду, який потурав безчинствам. Центральне

бюро профспілок 'випустило також відозву до трудящих Києва, в якій закликало розпочати негайну боротьбу з єврейськими погромами. Саме з ініціативи Центрального бюро було засновано громадську "Лігу боротьби з антисемітизмом" і проведено розслідування погромницьких злочинів білогвардійців, яке остаточно виявило безпідставність звинувачень єврейського населення у терористичних актах проти денікінців.

Іншим напрямком демократичної діяльності меншовиків, спрямованої проти денікінської реакції, була за словами Г.Д.Кучина-Оранського, наполеглива боротьба проти загрози одержавлення профспілкового руху. Члени Центрального профбюро проводили послідовну організаційну і агітаційну роботу проти впливу проурядових кіртивських профспілок [56]. Але суд, який визнавав панацеєю від усіх бід лише збройне повстання робітничого класу, не прийняв до уваги ці аргументи. Більш того, він намагався обґрунтувати реакційну спільність кіртивщини і меншовизму, для чого, як завжди, удався до ідеологічної аргументації і ототожнювання суперечливих фактів.

Аргументами, покликаними довести проурядову антиробітничу спрямованість діяльності К.Кіристи і меншовицьких лідерів, були демократичні гасла, які вони висували і, зокрема, вимоги демократичної республіки і політичної незалежності профспілкових організацій. Як доказ вони доводили більшовицьку аксіому про неможливість незалежності профспілкового руху, який очолювали "соціал-угодовці". Проте члени революційного трибуналу були добре освідчені, що для Кіристи демократичні гасла були лише гучним прикриттям проурядової діяльності, в той час як для меншовиків — непорушними принципами політичної боротьби.

Саме намагання незалежності профспілкового руху поза характером державної влади розцінювалось революційним трибуналом як контрреволюційний злочин. "Незалежність від радянської влади профспілок означає, що радянська влада лишається головною опорою, що радянська влада завісає в повітрі. Гасло незалежності профспілок могла виставити лише та партія, яка не хоче, щоб Радянська влада існувала як влада робітників"; гасло самостійності профспілок в радянській республіці є гаслом контрреволюційним. Це виражає сутність справи" [57], — зробив висновок звинувач Вардін-Мгаладзе. Отже суд вершився не над конкретними особами,

а над ідеологією соціал-демократів. Процес над київськими меншовиками — лідерами профспілкового руху — наочно засвідчив закономірне для диктатури вирішення політичних суперечок засобами репресій. На заключному засіданні революційний трибунал сам скинув фіговий листок "пролетарського правосуддя". І.В.Вардін-Мгеладзе відверто заявив: "Ми продовжуємо вести політичну боротьбу проти вас і цей процес ми розглядаємо як засіб агітації, як викриття партії меншовиків" [58]. Суд над київськими меншовиками, таким чином, являв добре організований політичний спектакль з метою розпалювання масового антименшовицького психозу.

Боротьба більшовиків проти меншовицького і есерівського впливу на робітників як засіб скорочення соціальної бази політичної опозиції

IV конференція КП(б)У, що відбувалась в ті ж дні, коли проходив київський процес (17—23 березня 1920 р.), визначила, що меншовики "вели і ведуть роботу розкладу Радянської держави", виступають в ролі "провідників і захисників великого капіталу", і тому з ними "... потрібна найрішучіша боротьба аж до їх цілковитого придушення" [59].

В чому ж полягала ця "робота розкладу Радянської держави"? Відповідь спробуємо відшукати в подіях, що безпосередньо передували суду над київськими меншовиками, тобто відразу після повернення до Києва більшовиків.

В спеціальній довідці інформаційного відділу ЦК КП(б)У для членів ЦК від 9 лютого 1920 р. становище в Києві висвітлювалось таким чином: "Настрої київських робітників можна охарактеризувати слідуючим: крім хліба їх ніщо не цікавить. Продовольчі органи ще нічого не встигли дати, фунт хліба коштує 100 карбованців ... В профспілках засилля меншовиків" [60].

В середині січня 1920 р. відбулась конференція фабрично-заводських комітетів підприємств Києва, присвячена продовольчому питанню. Більшовики настійливо намагались добитися схвалення конференцією продовольчої політики, яку вони проводили (тверді ціни, розверстка і централізація заготівель, вилучення хліба у селянства в "борг", заборона вільної торгівлі і т.п.). Але учасники конференції 244 голосами проти 166 схвалили резолюцію, запропоновану Центральним Бюро про-

фесійних спілок на чолі з О.Б.Романовим та ін. Резолюція вимагала терміново налагодити продовольчий розподільчий апарат, залучити робітників у продовольчі органи, створити в Києві значні запаси хліба, підвищити промислове виробництво, і тільки після цього допустила можливість відміни вільного продажу продуктів [61].

Наведений приклад також свідчить про те, що спроба більшовиків представити меншовиків в ролі "провідників і захисників великого капіталу" і "руйнівників Радянської влади" не мала під собою реального ґрунту і носила демагогічний характер. Проте надії більшовиків на підтримку (хоча б й пасивну) своїх антименшовицьких дій з боку більшості робітників — членів профспілок в цілому виправдались. Невдовзі після закінчення судового процесу над меншовиками київська газета "Червона правда" повідомила про схвалення вироку революційного трибуналу багатьма профспілковими організаціями України [62]. В той же час обурення незаконними діями влади висловили лише окремі колективи трудящих.

Зокрема гнівний протест до Київського ревкому і трибуналу з приводу арешта відомих діячів робітничого руху направили члени правління київського губвідділу Всеросійської спілки робітників радянських, громадських і торговельних організацій і закладів; загальні збори вантажників станції Київ - І товарний; рада уповноважених та правління київської спілки робітників друкарень [63]. Незгоду з вироком трибуналу виявили члени правління київської профспілки "Металіст". Вони розповсюдили на підприємствах міста прокламацію, в якій викривалась дійсна мета процесу над київськими меншовиками: "Заслухавши повідомлення про процес членів к.Ц.Б. (колишнього Центрального Бюро профспілок. — *Авт.*) [і] РСДРП по звинуваченню їх в контрреволюційній ніби-то діяльності в період денікінщини, збори „ визначають:

1) не дивлячись на всі допущені судом Комуністичної партії порушення самих основних вимог правосуддя, процес довів цілковиту неправдивість звинувачень, які зводяться на підсудних, підтвердив той факт, що в період денікінщини дійсно революційну роботу вели майже виключно ЦБ. та згуртовані навкруг нього товариші, в тому числі члени РСДРП.

2) Весь процес і сам вирок, який позбавляє політичних прав не лише засуджених, але й осіб, що висловили свою

солідарність з ними, зайвий раз доводять, що дійсною метою процесу була не перемога революційного правосуддя, а усунення від майбутніх виборів в Р.РД. (Київську міську раду робітничих депутатів. — *Авт.*) дійсних представників робітничого класу з метою створити в Раді штучну комуністичну більшість" [64].

Отже меншовики не без підстав вбачали в київському судовому процесі цілком конкретний інтерес більшовиків — усунути з політичної арени напередодні виборів небезпечних конкурентів. Тому автори прокламації закликали робітників голосувати саме за соціал-демократів. Але цей заклик не був підтриманий. По-перше, у меншовиків не було можливості легально, на паритетних з більшовиками умовах, довести свої аргументи до кожного робітника — майбутнього виборця. А по-друге, свою справу зробив політичний та морально-психологічний терор, влаштований більшовиками своїм опонентам і їх прибічникам в робітничому середовищі. В цих умовах, в умовах жорстокої диктатури у робітників в черговий раз виявилися політична недалекоглядність, примітивне розуміння своїх так званих "класових" інтересів і самий звичайний конформізм. Внаслідок цього з обраних до Київської міської ради 1115 депутатів 763 (68,4%) були комуністами і співчуваючими їм і лише 28 (2,5%) — меншовиками [65].

Напередодні першого засідання Ради відбулась загальнономіська конференція Київської організації КП(б)У, на якій було розглянуто питання про виключення зі складу Ради обраних до неї меншовиків і правих есерів (згідно з попередніми даними, останніх було обрано 5 чоловік). Це був типовий приклад вирішення більшовицьким партійним органом питань, які повинні були входити до компетенції державних органів влади. Тобто, це було чергове відверте порушення більшовиками будь-яких (в тому числі і радянських) юридичних норм. Можливо, відчуваючи це, конференція більшістю голосів вирішила поки що не виключати меншовиків і правих есерів зі складу Ради [66].

Однак, навіть після такої переконливої перемоги під час виборів до Київської ради, більшовикам ніяк не вдавалось повністю контролювати настрої робітників, не кажучи вже про інші верстви населення. Незважаючи на переслідування влади, меншовики небезуспішно продовжували відчайдушну боротьбу за незалежність профспілкового руху. Активізував підпільну роботу і приступив до утворення партійних

фракцій у профспілкових об'єднаннях, вони домоглись часткового реваншу у травні — червні 1920 р. Зокрема, в червні в Києві відбулись вибори на чергову так звану безпартійну робітничу конференцію. В результаті цих виборів комуністично-більшовики отримали 391 місце, безпартійні — 300, а меншовики — вже 150 [67]. А ось яким було становище в цей час в деяких інших місцях України.

Цілковито під впливом меншовиків та правих есерів залишались профспілки м.Олександрівська [68]. Члени РСДРП продовжували користуватися широкою популярністю і на деяких підприємствах Маріуполя [69], а також (разом з есерами) серед робітників заводу Новоросійського товариства в Юзівці [70]. За резолюцію меншовиків проголосувала третина із 3000 делегатів конференції робітників та службовців у Катеринославі, що відбулася 27 червня 1920 р. [71]

Активну підтримку соціал-демократам надали робітники Кременчугщини. Меншовицьке керівництво у цьому повіті було встановлено майже над половиною профспілкових організацій: робітників хімічної, будівельної та деревообробної промисловості, а також медичних працівників. Коаліційний склад правління було обрано у решті галузевих профспілкових об'єднань (металістів, тютюнників, шкіряників). І тільки члени профспілки зв'язківців висунули виключно більшовицьких лідерів [72].

Певне уявлення про ступінь політичного впливу меншовиків в першій половині 1920 р. дають підсумки виборів до рад, що відбулись весною 1920 р. Так, в Харківську міську раду було обрано: комуністів і співчуваючих їм — 716 (70,1%), меншовиків — 90 (8,8%); Катеринославську — відповідно 450 (62,9%) і 120 (16,8%); Маріупольську — 75 (50%) і 15 (10%); Єлісаветградську — 81 (55,5%) і 4 (2,7%); Кременчуцьку — 64 (47,4%) і 40 (29,6%); Миколаївську — 78 (60%) і 8 (6,2%); Луганську — 98 (86%) і 1 (0,9%); Юзівську більшовиків — 75 (97,4%), меншовиків — жодного. В Одесі комуністи і співчуваючі їм складали 71% депутатів, меншовики — 9%; в Херсоні — відповідно 64 і 22% [73].

Деякі особливості політичної лінії меншовиків навесні — влітку 1920 р. та посилення репресій проти них

Драматизм цієї ситуації полягав в тому, що політична позиція меншовиків та есерів щодо вирішення соціально-еко-

комічних проблем більшою мірою відповідала потребам суспільства, ніж політичний курс більшовиків. В цьому переконують, зокрема, матеріали партійної наради РСДРП, що відбулася у Москві в квітні 1920 р. На ній з тезами "Світова соціальна революція і завдання соціал-демократії" виступив Л.Мартов. Визнаючи закономірність встановлення диктатури пролетаріату в розвинутих країнах, де пролетаріат складав переважну більшість населення, Л.Мартов вважав, що в Росії для перемоги революції необхідним є поділ влади між пролетаріатом і дрібною буржуазією, зокрема "дрібним самостійним і напівсамостійним селянством" [74]. Тези Л.Мартова підтримали Ф.Дан, Р.Абрамович та інші авторитетні члени ЦК РСДРП. Після схвалення тезнарадою, вони були покладені в основу практичної діяльності більшості організацій РСДРП.

Позиція "провідників і захисників великого капіталу" зводилась також до вимог "здійснення Радянської Конституції", тобто виконання на практиці всіх її положень; надання свободи діяльності для інших партій, ліквідація державних надзвичайних органів, що надто р'яно захищали "здобутки революції" [75]. Реалізація лінії меншовиків, безумовно, дала б змогу ліквідувати деякі "класові" перегини в радянській політичній системі. Стало б можливим і певне корегування в бік реалізму і елементарного здорового глузду соціально-економічної політики Радянського уряду (ліквідація продрозкладки та ін.).

З початком радянсько-польської війни ЦК РСДРП випустив відозву, в якій заявив про свою солідарність з компартією в боротьбі з інтервентами. Беручи діяльну участь в агітаційно-пропагандистській кампанії в зв'язку з війною, меншовики однак дозволяли собі висловлювати власні погляди на події, що відбулися. Так, в одній з листівок петроградських меншовиків стверджувалось, що саме "політика більшовиків в Україні підготувала ґрунт для наступу польських білогвардійців" [76]. Подібні висловлювання керівництво РКП(б) не залишало без наслідків. За вказівками ЦК РКП(б) всі "політично неблагонадійні особи", що були помічені у так званій антирадянській агітації, брались на облік органами ВЧК. За ними встановлювалося постійне стеження і збиралася компрометуюча інформація про їх попередню політичну діяльність під час громадянської війни. Більш того, циркуляром ВЧК від 17 червня 1920 р.

меншовики разом з есерами прирівнювались до монархістів та іноземних шпигунів [77].

Внаслідок цілого ланцюга цих та інших подій 16 липня 1920 р. пленум ЦК РКП(б) ухвалив задовольнити прохання ЦК РСДРП і дозволив Л.Мартову та Р.Абрамовичу виїхати за кордон [78]. Після невдалої спроби меншовиків скликати в серпні свою загальноросійську конференцію наприкінці вересня 1920 р. Л.Мартов виїхав до Німеччини [79]. Іншим переконаним соціал-демократам дуже швидко випала можливість або, в кращому випадку, виїхати вслід за своїми лідерами в еміграцію, або пройти через арешти, тюрми, заслання, табори.

В Україні переважав другий варіант. В серпні 1920 р. Головний комітет РСДРП в Україні звернувся до ВУЦВК з доповідною, в якій перераховувалися численні факти політичних переслідувань цілих організацій та окремих членів РСДРП. Зокрема, в цьому документі зазначалось: "В столиці Радянської України — Харкові — була закрита єдина газета партії, орган Головного комітету "Наш голос". В Києві на лаву підсудних були посаджені члени Комітету і активні працівники партії, ніби-то за антирадянську лінію, яку вели вони під час окупації Києва білими, — процес вочевидь підтасований і дурний, здійснений з метою дискредитувати соціал-демократичну партію під час виборчої кампанії" [80].

Далі наводився факт виключення президією губвиконкому (не дивлячись на те, що Конституція УСРР таких прав їй зовсім не надавала) з Харківської Ради 12 бундівців — депутатів Ради, що пройшли до Ради за списками РСДРП, і виключених з Ради лише тому, що інші три бундівці, що також пройшли за списками РСДРП, прийняли комуністичну платформу, а вказані 12 бундівців не стали цього робити. Серйозним звинуваченням більшовикам були і свідчення гонінь, що увійшли в систему, на професійні спілки з переважним складом соціал-демократів в керівних союзних органах [81].

Цілком нестерпним було становище в Донбасі, де, як зазначалось в доповідній, організації меншовиків "цілком розбиті і знекровлені в період білого терору, з початку існування Радянської влади піддаються безперервним переслідуванням. внаслідок чого багато організацій змушені перейти на нелегальне становище" [82].

Зміст доповідної записки пояснює і причини того, чому меншовики не були обрані до Ради Юзівки: "В Юзівці на передвиборних зборах був заарештований представник нашої місцевої організації за виклад соціал-демократичної платформи. В Юзівці же під час кампанії були заарештовані наші товариші за те, що вони розповсюджували серед робітників передвиборні плакати РСДРП того ж змісту, як і плакати що розповсюджувались в Харкові, під час виборів тут до ради. В самий розпал виборчої кампанії в Юзівці місцевий Ревком ухвалив не допускати до участі в виборах соціал-демократичну партію. За його ж ухвалою майже весь склад Юзівського Комітету РСДРП був висланий за межі Юзівського району на весь час громадянської війни" [83].

Далі перераховувались факти репресій, що мали місце в Таганрозі, Катеринославі, Олександрівську, знову в Юзівці, Миколаєві, Кременчузі та інших місцях. Закінчувалась записка слідуючими словами: "Виходячи з вищезначеного, Головний комітет РСДРП в Україні заявляє свій рішучий протест проти політики гонінь на соціал-демократію і настоєє на тому, щоб вищі органи Радянської влади прийняли термінові заходи в напрямку припинення репресій, звільнення всіх заарештованих соціал-демократів і надання організаціям РСДРП права вільної роботи" [84].

Відповіддю стало посилення терору проти меншовиків. За оцінкою Центрального управління надзвичайних комісій при РНК УСРР, "після приходу Радянської влади в Україну (в кінці 1919 р. — *Авт.*) праві меншовики, заявляючи про свою лояльність, організовано вели похід проти тарифної і продоволючої політики Радянської влади. В результаті агітації меншовиків почались страйки на деяких фабрично-заводських підприємствах. Однак внаслідок того мистецтва, з яким меншовики уміли приховувати контрреволюційну діяльність зовнішньою лояльністю, організація в цілому залишалась недоторканою. Обшуки, арешти, що були проведені на загальноукраїнській конференції РСДРП Цупнадзвичком в ніч на 19 серпня, виявили остаточно визначений контрреволюційний характер правих меншовиків, членів РСДРП; в своїй резолюції вони під різними формами підтримували гасло (скликання) Установчих зборів. Повернувшись із табору Врангеля, вони проводять свою політику примирення і тут. В одній з резолюцій вони говорять, що дійсне відновлення і об'єднання Росії можливо лише силами влади спроможної

задовольнити інтереси селянства в умовах повної демократизації ... Половинчаті позиції лівих меншовиків являють собою не більш, ніж легальне прикриття для контрреволюційної агітації правих" [85].

Але зазначені арешти мали занадто широкомасштабний характер, і тому політбюро ЦК КП(б)У 19 серпня прийняло рішення про деяке пом'якшення наслідків цієї акції. Цупнадзвичкому було доручено "дати в пресі інформацію про арешти меншовиків", клопотання наркомів про звільнення кого-небудь з арештованих задовольняти лише за угодою з секретарем ЦК КП(б)У; в триденний строк звільнити "всіх випадково заарештованих і політично нешкідливих" [86]. Через десять днів політбюро знову повернулося до цього питання й заслухало доповідь, яку зробили відповідальні працівники Цупнадзвичкому Рославець і Шварцман. І знову було вирішено "звільнити меншовиків, за якими нема складу злочину" [87].

Невдала спроба більшовиків створити нову справу меншовиків та її наслідки

Серпневі арешти були важким ударом для меншовиків. 6 вересня 1920 р. в Харкові відбулись загальні збори членів РСДРП. Головуючий на них Беловський (пізніше його разом з іншими лівими меншовиками вислали до Грузії) відзначив, що попередні репресії не мали для РСДРП того рокового значення, як арешт делегатів Всеукраїнської партійної конференції. Беловський констатував, що місцеві організації меншовиків знекровлені і "партію потрібно вважати повністю розгромленою". Спираючись на свої власні враження, він висловив думку, що "слідчі Цупнадзвичкому намагаються що-небудь виловити і створити процес проти партії" [88].

І дійсно, політбюро мало намір створити нову, але вже всеукраїнського масштабу, справу меншовиків. 5 жовтня воно доручило члену політбюро Я.А.Яковлеву "зробити висновок для ЦК КП(б)У про напрямок справи та політичне вккори стання її" [89]. Однак в силу різних причин, гучного процесу не вийшло. 22 жовтня політбюро остаточно ухвалило: "Арештованих меншовиків частково звільнити, частково відправити до Грузії (де при владі в той час знаходились місцеві соціал-демократи. — *Авт.*), частково направити до концентраційного табору" [90].

У результаті Цупнадзвичком вирішив: "Ув'язнити в концентраційний табір на весь час громадянської війни, з позбавленням волі і примусовими роботами; використовуючи спеціальні знання арештованих: Кучина-Оранського, Чижевського, Астрова, Яріна, Коробкова, Пінскера, Ткаченка, Гросмана, Бабіна, Дука". Ліві меншовики, згідно звіту Цупнадзвичкому, були "вислані в Грузію за бажанням з сім'ями: Абрамович, Авербах, Вайншнєкер, Захарович, Малкін, Печерський, Рубцов, Скоржинський, Шульпин, Шульмейстер, Бєрнштейн, Бердичевський, Борушок-Павлов, Бер, Біловський і Штерн", Цупнадзвичком повідомляв також, що "на основі документів, знайдених на харківській конференції, ліквідовані меншовицькі організації в Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчузі та інших містах" [91].

Проте, як було зазначено вище, найгірші передбачення меншовиків — про повний розгром партії і проведення над нею політичного процесу — тоді не підтвердилися. РСДРП продовжувала впливати на політичне життя України. Наприкінці 1920 — на початку 1921 р., коли РСФРР та УСРР переживали глибоку економічну і політичну кризу, меншовики запропонували чітку і реальну програму виходу з цієї кризи. Зокрема, в декларації фракції РСДРП в Полтавській раді від 19 грудня 1920 р., в її політичній частині пропонувались: демократизація виборчої системи; проведення перевиборів Рад та виконкомів в точно встановлені строки; відновлення Рад селянських депутатів та розпуск комнезамів; відновлення свободи друку, зборів та спілок; реорганізація Ревтрибуналів на основі виборності суддів усіма трудящими; ліквідація органів ЧК; скасування терора як системи управління; "позбавлення всіх партійних установ і осередків будь-яких прав органів державної влади і членів партії будь-яких матеріальних привілеїв" (йшлося про КП(б)У); надання "найширшого самоврядування Україні, Козачим Областям і Сибіру" [92].

Жодна з цих та інших пропозицій членів РСДРП не була прийнята представниками правлячої партії. Більш того, керівники Полтавського губкому КП(б)У розглянули питання про виключення меншовиків зі складу Ради, про їх арешт та створення над ними політичного судового процесу. Однак внаслідок обговорення цього питання було вирішено відмовитися від самостійних дій щодо меншовиків та звернутися за інструкціями до ЦК КП(б)У [93]. В свою чергу

керівники ЦК, які тільки що позбавились однієї невдало сфабрикованої справи меншовиків, теж вирішили не створювати нової. 15 січня 1921 р. політбюро розглянуло запит Полтавського губкому з приводу декларації меншовиків в місцевій Раді й прийняло рішення: "Від репресивних заходів утриматися. Декларацію використати в агітаційних цілях" [94].

Таке пом'якшене ставлення керівництва ЦК КП(б)У до полтавських подій пояснювалось, зокрема, наявністю інших турбот. Так, 25 січня політбюро розглянуло питання про меншовиків, надісланих до Харкова з Києва та Одеси, й вирішило доню останніх таким чином: "Визнати за доцільне вислання до РСФРР в розпорядження ВНК (Всеросійської Надзвичайної Комісії. — *Авт.*); попередньо відпустити, відібравши розписку про відмову від участі в політичному житті" [95]. 31 січня представники тимчасово звільнених київських та одеських соціал-демократів звернулися до Цупнадзвичкому з заявою, в якій, зокрема, говорилося: "Ми звільнені до вироку, саме ж оголошення вироку затягується ... Неоголошення вироку та невизначений стан створюють для нас виключно тяжке становища. Родини наші лишилися на місцях без засобів існування та у вельми невизначеному юридичному стані ... Звертаємось тому до Цупнадзвичкому з настійною вказівкою на необхідність прискорити розв'язання нестерпного в матеріальному та юридичному відношенні становища і вжити заходів до оголошення остаточного вироку без зволікань" [96]. Наступного дня Політбюро вирішило залишити в Україні з цієї групи шість чоловік — Шатана, Шاپіро, Неймана, Семківського, Файвилевича і Лупинського [97]. Відносно інших меншовиків політбюро не прийняло ніяких рішень, тобто залишило в силі свою попередню ухвалу про їх вислання до РСФРР.

15 лютого питання про деяких меншовиків розглянуло вже оргбюро ЦК КП(б)У. Воно вирішило Неймана все ж таки відправити до Москви, а також відхилило прохання Всеукраїнської кооперативної спілки про залишення в Харкові МАКолчинського [98]. Це прохання надійшло до Цупнадзвичкому 6 лютого. З його змісту випливало, що Колчинський "належить до Київської групи меншовиків, які звільнені у Харкові під розписку про невиїзд. До заслання з Києва він працював в установі, що входила до складу Вукопспілки (Київський губсоюз)". Підкреслювалось, що Колчинський є цінний фахівець-кооператор, "вкрай необхідний для організації

справи розподілу" [99]. Але ці аргументи виявились марними. Така ж сама доля спіткала аналогічне прохання відносно М.А.Колчинського Особливої паливної комісії при РНК УСРР. 18 лютого Оргбюро відхилило і це прохання [100].

Таким чином, в 1920 — на початку 1921 р. політичні репресії проти меншовиків та правих есерів увійшли в повсякденну практику керівництва КП(б)У, хоча існування в Україні цих двох опозиційних партій ніяк не загрожувало Радянській владі. Короточасні відлиги в репресіях більшовиків пояснювались виключно тими чи іншими складностями — тимчасовим погіршенням військово-політичного становища, гостро відчувавшийся відсутністю кваліфікованих фахівців, дуже хиткими юридичними підставами для притягнення до кримінальної відповідальності представників політичної опозиції.

Політична криза (лютий — березень 1921 р.) та нова хвиля репресій проти меншовиків та есерів

Недалекоглядна політика більшовиків врешті-решт призвела до глибокої економічної і політичної кризи. Майже повний параліч господарської діяльності, розруха, голод, повне придушення політичних свобод, жорстокий терор і свавілля місцевої влади — такими були наслідки воєнного комунізму, про які весь час застерегували соціал-демократи і есери. В кризовому стані опинилася і сама правляча комуністична партія [101]. Дискусія про профспілки, яка точилася в її середовищі, свідчила про загострення особистого та групового суперництва за владу серед вищого компартійно-державного керівництва.

Більшовики зіткнулися з новою хвилею селянських повстань, робітничих страйків та інших форм протесту громадян проти політики так званої "робітничо-селянської влади". Апогеєм політичної кризи в РСФРР стали заворушення серед робітників у Петрограді та повстання гарнізону військово-морської бази у Кронштадті в лютому — березні 1921 р. Наслідки цих подій дуже гостро відчувались і в Україні, де боротьба населення за свої життєві права також об'єктивно сприяла новому зростанню популярності меншовиків та есерів.

Намагаючись знайти вихід з кризи, керівництво РКП(б) проголосило нову економічну політику. Це деякою мірою

згладило протиріччя між комуністами, з одного боку, і соціал-демократами та есерами — з іншого. Але ця обставина не грала вже ніякої ролі. Повністю нереальними виявились розрахунки меншовиків та есерів щодо зміцнення власних політичних позицій внаслідок переходу більшовиків до непу. Вони (меншовики та есери) помилково ототожнювали економічну лібералізацію із неминучістю майбутньої політичної демократизації суспільства. Проте для більшовиків зміна економічного курсу була тільки тактичним відступом з метою збереження власної диктатури. Це була спроба усунути на деякий час основні економічні чинники, що викликали політичну напругу в суспільстві, тобто активний та пасивний опір населення владі. У політичній ж галузі будь-які реформи не передбачались. Життєво важливе питання про посилення відповідальності компартії більшовиків за свою політику або про зміну її становища диктатора в політичній системі суспільства навіть не обговорювалась. Більш того, резолюція Х з'їзду РКП(б) "Про єдність партії" остаточно ліквідувала елементи внутрішньопартійної демократії в середині самої компартії. Що ж стосується політичних опонентів більшовизму, то тенденція до їх придушення посилилась. Визначаючи позицію Компартії щодо меншовиків та есерів, В.І.Ленін писав у березні 1921 р.: "Теперішній момент вимагає - найнещаднішої боротьби з ними і наймаксимальнішого недовір'я до них (як до найнєбезпечніших фактичних пособників білогвардійщини)" [102].

Ця та інші вказівки більшовицького лідера старанно виконувались. Зокрема, бюро Донецького губкому КП(б)У, заслухав 7 березня повідомлення про кронштадтські події, 10 березня вирішило "для попередження виступів" в губернському центрі — м.Бахмуті — "ліквідувати активну частину меншовиків, есерів і анархістів" [103]. 12 березня, згідно з розпорядженням Цупнадзвичкому, були проведені арешти меншовиків та есерів по всій Україні [104]. Зокрема, в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Кременчуці, Житомирі та у всьому Донецькому басейні (Бахмут, Юзівка, Маріуполь, Таганрог, Кадіївка, Алчевськ) були заарештовані і кинуті у в'язницю сотні соціал-демократів, меншовицькі партійні органи — опечатані і заборонені. їх майно конфісковувалось владою [105]. Серед заарештованих були С.Й.Андрєєв, Х.Х.Аусен, В.О.Алаєв, І.М.Вассерман, Е.Б.Верклавая, А.М.Вишневський, Л.І.Гордієнко, С.С.Гербаненко, Е.О.Дю-

жакова, С.І.Довнарівч, І.І.Заїка, Е.М.Ітіна, М.К.Іванов, П.М.Козлов, Г.Е.Костін, Л.І.Ліберман, В.І.Ладижський, В.К.Малих, Ф.З.П'яних, П.І.Пілк, Л.Х.Пільдус, Г.В.Пільдус-Власова, А.Я.Рогачевський, Г.О.Сімаков, А.Г.Шуріс, М.Б.Шнесрсон та інші активні члени РСДРГ [106].

14 березня всім губкомам КП(б)У був направлений секретний циркуляр за підписом секретаря ЦК КП(б)У Ф.Я.Кона. В ньому есери і меншовики ототожнювались з антантівськими шпигунами, містилися конкретні вказівки про посилення боротьби з ними. Стверджувалося, що "події останніх днів — повстання у Кронштадті та ряд заворушень, спровокованих прислужниками російського та іноземного капіталу, — виявили, що тісний союз установських угодівців есерів і меншовиків з європейською буржуазією заключений і розпочинає діяти за прихильною участю антантовської розвідки". Виходячи з цього, ЦК КП(б)У вимагав від комуністів: "1. Ми оточені всепроникаючими есерівськими і антантовськими шпигунами, тому нічого зайвого не повинно бути сказано або написано ... 2. ...Належить очистити всі радянські установи від класових ворогів пролетаріату загальними зусиллями ком'осередків, комісарівського складу і відповідальних керівників. 3. Обов'язок кожного комуніста всіляко сприяти Чека і Особливим відділам та дієво допомагати їм в їх завданнях в галузі боротьби зі шпигунством і контрреволюцією. 4. Політична чесність вимагає від комуніста якнайбільшої обережності в поручительствах за арештованих, ... безпідставне клопотання за злочинців та класових ворогів пролетаріату дискредитує самого поручителя і робить його лжесвідком і співучасником злочину" [107].

Таким чином, всі члени КП(б)У офіційно зобов'язувались взяти участь в репресіях проти есерів і меншовиків. Без сумніву, це сприяло остаточному закріпленню в політичній свідомості більшовиків агресивної непримиренності до опонентів з цих двох партій.

22 березня, вперше після кронштадтських подій, зібралося політбюро ЦК КП(б)У. Заслухав на своєму другому в цей день засіданні питання "Про циркуляр з приводу арешту меншовиків і есерів", воно вирішило підтвердити цей циркуляр, але при цьому рахувало за доцільне "утримуватися від арешту неактивних робітників меншовиків і есерів". Намагаючись упорядкувати розпочату нову хвилю репресій, політбюро запропонувало начальнику Цупнадзвичкому

В.М.Манцеву повідомити списки арештованих, а також проінформувати, які він має директиви з приводу арешту меншовиків і есерів [108]. Необхідність з'ясувати всі аспекти цієї акції була пов'язана, зокрема, з тим, що в'язниці і концтабори дуже швидко переповнювалися безпідставно репресованими людьми. Вже 26 березня політбюро ЦК КП(б)У вимушено було розглянути питання "Про заарештованих членів різних соціалістичних партій" і ухвалило таке рішення: "Правих есерів — тримати тільки активних членів. Меншовиків — випускати індивідуально, з погодженням із секретарем ЦК (відносно харківських меншовиків — з погодженням також з секретарем Харківського губкому)" [109].

Зазначимо, що перебування у в'язниці або концтаборі в той час було дуже небезпечним. Меншовикам, есерам, як і іншим заарештованим, загрожувала незаконна або навіть випадкова смертна кара. Про це свідчить той факт, що 26 березня, тобто в той же день, коли відбулося засідання політбюро, РНК УСРР заслухала доповідь В.М.Манцева про випадки незаконної смертної кари, що почастішали, і ухвалила утворити комісію в складі керівників наркоматів юстиції і внутрішніх справ, а також Цупнадзвичкому, з метою усунення цих порушень і вироблення відповідного нормативного акту (НО). 2 квітня політбюро доручило ВУЧК терміново розробити проект кодексу про застосування розстрілу при судовому розгляді політичних справ [111].

Нова антиесерівська та антименшовицька кампанія проходила з особливим цинізмом і відвертим беззаконням. Успішні каральні операції попереднього року розв'язали руки працівникам репресивних органів. Вони постійно нехтували навіть класово обмеженим "пролетарським" правосуддям. Наприклад, нікому з арештованих меншовиків навіть не були висунуті конкретні звинувачення, не кажучи про необхідність судового доведення їх "злочинності". В той же час більшовицька преса розгорнула антиесерівську та антименшовицьку агітацію, звинувачуючи есерів і соціал-демократів у провокуванні населення на антирадянські заколоти і, зокрема, указуючи на їх пряму причетність до кронштадтських подій.

* Наприкінці березня 1921 р. Центральне управління Надзвичайних комісій України було знову перейменовано на Всеукраїнську Надзвичайну комісію (ВУЧК)

Намагаючись викрити інсинуації влади, Головний комітет РСДРП в Україні розповсюдив на її території листівку від 15 березня 1921 р., в якій спростував ганебний наклеп більшовицької преси. Доводячи нісенітницю інкримінованих меншовикам звинувачень, він 12 квітня звернувся з апеляцією до ВУЦВКу. В цій заяві зазначалось, що " ... жоден хоч трохи свідомий робітник не повірив і не повірить подібному звинуваченню, що стоїть у явному протиріччі з ідейною позицією і тактичною лінією поведінки РСДРП, бо робітнику добре відомо, що соціал-демократія не допускає ні організації повстань для повалення Радянської влади, ні участі членів партії в цих повстаннях, що вона веде боротьбу не проти Радянської влади, а за зміну її політики в інтересах робітничого класу шляхом організованого виявлення волі робітничих мас через радянські і інші органи робітничого представництва" [112].

19 квітня заява Головного комітету РСДРП була розглянута політбюро ЦК КП(б)У, яке вирішило: " а) Скласти трійку для перегляду списку меншовиків, що прибули з Донбасу, в складі т. Лебідя — від ЦК, т. Єрмошенка — від ВУЦВКу, т. Рославець — від ВУЧК. Доручити терміново звільнити неактивних та з робітників; б) Визнати за необхідне зібрати всі матеріали про контрреволюційну діяльність меншовиків, доручивши це секретаріату ЦК...; г). Доручити трійці з'ясувати питання про меншовика Гросмана (прохання т. Іванова)" [113].

В довідці від 3 червня про виконання рішення політбюро політвідділ ВУЧК повідомляв керуючого справами ЦК КП(б)У про те, що " а) Комісія з тт. Лебедя, Єрмошенка і Рославець була складена і переглянула не тільки справи меншовиків з Донбасу, але і справи катеринославських, таганрозьких, полтавських та інших меншовиків. Постанови комісії проведені в життя і цілий ряд меншовиків звільнено; б) Матеріали про діяльність меншовиків надані т. Лебідю і поповнюються в міру надходження (до ВУЧК); г) Гросмана звільнено" [114].

Але звільнення заарештованих за відсутністю в їх діях складу злочину супроводжувалося новими утисками з боку влади. Так, 31 травня політбюро ЦК КП(б)У заслухало питання про одеських меншовиків і вирішило "запропонувати Одеському губкому при першій більш-менш сприятливій нагоді усунути їх з Ради" [115]. Аналогічні вказівки надходили і з Москви. Зокрема, 4 червня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б)

дало чергову директиву ВУЧК посилити боротьбу проти меншовиків [116]. Одночасно пропагандистським органам до- ручалося розгорнути нову широкомасштабну кампанію по політичній дискредитації РСДРП. Всеросійська нарада членів і завідуючих агітпропами, яка відбулась у Москві у липні 1921 р., поставила завдання остаточно ліквідувати вплив меншовиків у кооперативах, радах і професійних спілках, відзначив, що особливу увагу слід приділити профспілкам хіміків, друкарів, радянських службовців і харчовиків, де меншовики користувались найбільшою популярністю [117].

До кінця 1921 р. правлячій партії в основному вдалось розгромити головні форпости меншовицького впливу у профспілковому русі України. Зокрема, в лютому 1922 р. одним з останніх було ліквідовано правління Катеринос- лавської профспілки друкарів [118]. Проте боротьба за остаточно більшовизацію профспілкового руху затяглася аж до 1923 р.

Наступні репресії, проведені проти соціал-демократів за вказівкою В.І.Леніна від 21 січня 1922 р. [119], були спрямовані вже і проти молодіжного меншовицького руху, який народжувався після розгрому місцевих організацій РСДРП і розпуску променшовицьких профспілкових центрів*. Але головні зусилля влади, як і раніше, були спрямовані на ліквідацію існуючих та на попередження відродження розгромлених меншовицьких партійних ор- ганізацій та об'єднань. Саме превентивну спрямованість мали рішення політбюро ЦК КП(б)У від 30 січня 1922 р. про заборону меншовикам працювати у профспілкових органах і про відправку до Москви найбільш активних соціал-демократів, а також від 17 березня того ж року — про організацію українським агітпропом кампанії проти меншовиків [120]. Як завжди, під репресії підпали в першу чергу лідери соціал-демократичного руху, які ще залиши- лись на свободі. Саме до них належав, наприклад, заарештований у березні 1922 р. Г.Д.Кучин-Оранський**.

* В 1922 — 1923 рр. в Україні діяли Харківська, Київська, Одеська та Катеринославська групи соціал-демократичної молоді, а також невеликі гуртки у Полтаві, Білій Церкві та Вінниці (Память. Исторический сборник. — Вып. 3. — М., 1978; Париж, 1980. — С 204).

** Цс був його третій арешт, починаючи з 1920 року. Попередній відбувся у Харкові навесні 1921 р, де Г.Д.Кучин-Оранський знаходився під час ув'язнення до серпня того ж року.

Навесні цього року фактично була ліквідована (але, як виявилось, ще не остаточно) одна з найбільших і дійових організацій РСДРП — Катеринославська. Як повідомлялось в інформаційному огляді ЦК КП(б)У, важке матеріальне становище робітників губернії створювало підґрунтя "для невдоволення, яке використовується антирадянськими угрупованнями, особливо меншовиками". Повідомлялося, що меншовики мали вплив на деякі групи робітників, а тому "кожний меншовицький виступ або навпаки політичний акт проти меншовиків, губком вимушен супроводжувати широкою політичною кампанією. Так було лід час арешту меншовиків і після випуску меншовиками нелегальної прокламації" [121].

Постійні репресії і підривна робота ВЧК посилили внутрішньопартійну кризу, що виникла у РСДРП, фактично призвели до повного переходу партії на нелегальне становище. В 1922 р. із РСДРП вийшли відомі її діячі О.А.Єрманський, С.Ю.Семковський, В.Г.Гросман і О.А.Мартинов. До середини 1922 р. від ЦК партії і його місцевих комітетів залишилися тільки лічені одиниці: одні меншовики відійшли від політичної діяльності, а то й формально вийшли з партії, інші знаходилися у засланні або ж у в'язниці, треті були вислані за кордон чи добровільно покинули країну. Легальність партії стала тільки фікцією і допомагала ЧК у справі "виловлювання" соціал-демократів, які зберігали політичну активність. Тому члени ЦК, що продовжували очолювати партійну роботу разом з кооптованими ними особами, конституювались як Бюро Центрального комітету, передавши функції останнього закордонній делегації РСДРП на чолі з Л.Мартовим і Р.Абрамовичем. Головою бюро став Г.Д.Кучин-Оранський, який втік із заслання влітку 1922 р.*

Завершення політичного та організаційного розгрому партії правих есерів

1922 р. паралельно з нарощуванням репресій проти меншовиків правлячому режиму вдалося остаточно розгромити

* 1925 р. він знову був ув'язнений і п'ять років перебував у Челябінському і Ярославському (Тобольському) політизоляторах. Після закінчення строку був відправлений у заслання (до 1932 р.) В лютому 1935 р. його знову заарештовують. Подальша доля Кучин-Оранського не відома. За одними відомостями він загинув у таборі, за іншими — був розстріляний (Пам'ять, Ист. сб. — Вып. 3. — С. 203).

партію правих есерів. Починаючи з грудня 1921 р. значно посилюлась антиесерівська організаційно-підбивна робота каральних органів більшовиків. Популярність есерівських гасел під час повстань, хвилювань та страйків 1921 р. зробила партію правих есерів в очах більшовиків внутрішнім ворогом номер один. Керівництво РКП(б) не тільки не наважилось визнати гасла есерів справедливими, а навпаки, зробило все для спотвореного трактування їх навіть у своєму внутрішньому середовищі. Так, у політзвіті Харківського губкому КП(б)У за січень 1922 р. парадоксально поєднувались визнання справжніх причин незадоволення робітників та службовців і звинувачення з цього приводу есерів та меншовиків. З одного боку, визнавалось, що "за державою скупчилися великі суми невиплаченої заробітної плати, починаючи з листопада місяця. Продовольче постачання також відбувалося вкрай нерегулярно..." З іншого боку, стверджувалось, що страйки на Харківському паровозобудівному заводі та на заводі "Гельферих-Саде" були "безумовно, наслідком роботи антирадянських партій, хоча фактичних даних про наявність таких організацій немає; помічені окремі виступи бувших с.-р. (есерів. — *Авт.*) і меншовиків, які спиралися на економічні та побутові інтереси робітничих мас" [122].

Як бачимо, керівниками Харківського губкому КП(б)У зроблено про всяк випадок застереження про відсутність на заводах осередків "антирадянських" партій, але зафіксовано факт захисту есерами і меншовиками реальних інтересів робітників. Для правлячої партії, яка вважала себе "революційним авангардом" і "виразником колективної волі пролетаріату", це повинно було стати ще одним поштовхом до внесення негайних серйозних змін в фінансову та продовольчу політику. Але замість цього більшовики лише посилювали тиск на своїх опонентів. Рішуче відкидали вони й намагання частини есерів до співробітництва з більшовиками у рамках радянської конституції.

На початку 1922 р. про своє визнання радянської влади і готовність всіляко підтримати її заявили досить великі та діяльні місцеві організації партії есерів — Херсонська та Миколаївська. Зокрема, у резолюції, яку ухвалила конференція Херсонської організації, наголошувалось "на необхідності участі всіх членів П. с.-р. у радянських органах, установах, Червоній Армії і т.і." [123]. У резолюції Мико-

лаївської організації (лютий 1922 р.) також говорилося про готовність місцевих есерів "прийняти на себе відповідальні обов'язки, підпорядковуючись загальному напрямку дій Радянської влади у межах, визначених радянською конституцією" [124]. Цілком вірогідно, що за цим стояли не лише прагматичні розрахунки есерів на частковий розподіл влади з опинившимися з власної вини у скрутному становищі більшовиками. Безперечно, певну роль відіграли і інші політичні мотиви.

По-перше, херсонські та миколаївські есери дійшли висновку про "революційний характер" більшовицької влади, отже і про доцільність її збереження. З іншого боку, вони бачили неспроможність центрального московського уряду, українського у Харкові, а також місцевої влади на губернському рівні, вирішити життєво важливі проблеми голодуючого населення півдня України. Масштаби голоду зростали і значна частина населення (зокрема, міське — робітники, службовці і т.і.) не могла миритися з цим. Про це свідчать, перш за все, документи самої КП(б)У. Ось що повідомлялося в огляді діяльності Миколаївської губернської організації КП(б)У за березень — квітень 1922 р. "Голод сильно відображається і на стані робітничих мас, постачання робітників, особливо великих державних заводів "Наваль" і "Тремсуд" погане... Помічається масове виснаження робітників, нерідко трапляються випадки голодної смерті. У зв'язку з цим знаходиться і нервовий стан робітників. Найменша затримка у видачі продовольства викликає страйкові настрої" [125]. На цьому ґрунті наприкінці березня на згаданих заводах та у Миколаївському залізничному депо відбулися страйки. Характерно, що у даному випадку ніяких звинувачень на адресу місцевих есерів чи меншовиків з боку більшовиків не було.

Есери враховували ту обставину, що більшовики на півдні України ледь утримували ситуацію під контролем і втрата цього контролю могла мати непередбачені наслідки. Зокрема, есерів дуже хвилювала подальша доля рад Так, наприклад, міська рада у Миколаїві, за свідченням самих більшовиків, переживала гостру і хронічну кризу і цим створювала "небажане... ані з політичної, ані з господарської точок зору, становище" [126]. Яскравим проявом цього стали вибори нового складу міськради. "Революційний авангард" міста — робітники найбільших підприємств Миколаїва — бойкотували їх. Так,

на заводі "Наваль" з декількох тисяч робітників у виборах взяли участь лише двісті чоловік. Таке ж саме становище було і на заводі "Тремсуд" [127]. В умовах, коли робітники і червоноармійці складали майже 100% міських виборців, абсентеїзм робітників виявив повну втрату більшовиками своєї головної соціальної бази і робив неможливим навіть формальне існування Миколаївської міської ради.

І хоча послаблення позиції більшовиків ще не означало автоматичного посилення впливу інших політичних сил, можливість цього зростала. Так, у лютому 1922 р., під час виборів в Одеську міськраду, публічні виступи есерів і меншовиків викликали скептичну реакцію з боку робітників. І цей скепсис стосувався саме можливостей політичних опонентів більшовиків вирішити продовольчі проблеми. Робітники песимістично висловлювались у тому дусі, що "і інша влада більше хліба не дасть" [128]. Але пройшло три місяці і більшовики з непокоєнням помітили, що вплив есерів і меншовиків в Одесі знову почав зростати [129].

Есери побоювались, що в цих умовах більшовики взагалі відмовляться від зайвих турбот з радами і розпустять останні, як це вони зробили свого часу з Установчими зборами, незалежними профспілками, деякими радами, коли їх не задовольняв склад обраних депутатів. В той же час есери намагались не лише зберегти ради, але і перетворити їх після проведення більш широких та демократичних виборів з суто формальних на реальні органи влади. На думку есерів, політичне співробітництво з місцевими більшовиками у радах на губернському та міському рівнях давало їм деяку надію якимось пом'якшити наслідки проведення жорсткої фінансової і продовольчої політики центрального більшовицького уряду.

Але всі ці розрахунки виявилися марними. У Москві вже закінчувалась підготовка до великого судового процесу над правими есерами і всі стосунки більшовиків з ними, у тому числі і в Україні, визначались саме цією обставиною. У травні 1922 р. антиесерівська агітаційно-пропагандистська кампанія була оголошена керівництвом РКП(б) "ударною" і розпочалась губернськими нарадами відповідальних партпрацівників, партійними зборами більшовиків, офіційними мітингами на підприємствах. Про масштаби цієї кампанії свідчить хоча б такий факт. Лише в одному Луганському повіті Донецької губернії у травні було проведено 10 анти-

есерівських мітингів та надруковано з цього приводу 14 статей в місцевих газетах [130].

Однак праві есери теж не сиділи склавши руки. Напередодні і одразу після початку московського процесу вони особливо активно повели себе на Харківщині. Зокрема, на підприємствах Харкова ними посилено розповсюджувались прокламації. Щоправда, відношення робітників до цих прокламацій було байдужим, але і це можна кваліфікувати як певне досягнення есерів. Виявилось, що посилений ідеологічний тиск пропагандистської машини більшовиків на той час ще не забезпечив бажаної для влади різко негативної реакції робітників на політичну діяльність правих есерів. Тому не слід переоцінювати деякі зовні вдалі агітаційно-масові заходи більшовиків, наприклад, організацію та проведення у Харкові в середині червня численної антиесерівської маніфестації робітників. Участь робітників в подібних акціях мала, головним чином, відтінок свідoctва про лояльність до компартії, визнанням її як переможця у громадянській війні та у боротьбі з іноземними інтервентами, і навряд чи була проявом безумовного свідомого засудження з боку робітників правоесерівської ідеології та політичної практики.

Більшовики враховували цю обставину і вважали дотепним нагадати про якісь окремі, виграшні для себе епізоди з історії їх взаємовідносин з есерами (наприклад, про причетність есерівських бойовиків до вбивства у 1918 р. голови Петроградської надзвичайки М.С.Урицького і т.і.), і це спрацювало. Політично наївні у своїй масі робітники щиро співчували більшовикам. Але у червні все цим і обмежилось, спровокувати робітників, зокрема, Харкова на самостійні агресивні дії проти правих есерів більшовики не змогли.

Значно гіршим було становище правлячої партії у сільській місцевості. Ті ж самі харківські есери, крім української столиці розповсюдили свої прокламації у найбільш великих волостях Харківського повіту (Дергачи, Мерефа), а також надіслали по пошті у сільські органи споживчої кооперації і фабрично-заводські комітети підприємств Богодухівського, Валківського. Білопільського та інших повіті* Вороже ставлення селян деяких сіл губернії до компартії і радянської влади більшовики пояснювали саме цим, а також діяльністю правих есерів у кооперативних та земельних органах [131].

Отже, на першому етапі антиесерівської кампанії (травень — червень 1922 р.) більшовикам було дуже і дуже важко

нейтралізувати політичними засобами контрдіяльність своїх опонентів. Тому вони сподівались досягти цього на другому етапі кампанії (липень — серпень). Ці сподівання пов'язувалися, головним чином, з можливістю більш широкого використання компрометуючих есерів матеріалів московського судового процесу.

Процес над правими есерами проходив у Москві два місяці — з 8 червня по 7 серпня. Під час слідства по справі пройшло 218 чоловік. Перед судом Верховного Революційного Трибуналу при Всеросійському ЦВК (голова — Г.І.Гіятаков) опинилося 34 обвинувачених». Заради зручності ведення процесу, а також щоб полегшити сприйняття його матеріалів "широкими масами трудящих", підсудних умовно поділили на три групи. До першої були включені іронічно взяті у лапки "вожді" — члени ЦК ПСР. Ця група нарахувала 14 чоловік**. До другої групи увійшли "терористи-бойовики". Як писала "Правда", це були "майже виключно робітники, які зрозуміли, що обмануті "вождями". Третю групу складали "рядові члени партії, які викриті матеріалами про їх конкретну роботу і які відмовились дати підписку, що вимагали, про лояльне відношення до Радянської влади" [132].

За підсумками процесу трибунал засудив 12 чоловік до розстрілу, (9 з них належали до групи "вождів"), 4 чоловіка (усі — "вожді") — до 10 років тюремного ув'язнення, трьох — до 5 років, одного — до 3 та ще одного — до 2 років. Двоє обвинувачених (один — з групи "вождів") були виправдані, а десятеро — звільнені від покарання (1331. 8 серпня Президія Всеросійського ЦВК затвердила вирок трибуналу, але припинила його виконання в тій частині, де мова йшла про розстріл. До всіх правих есерів була висунута така вимога: "Якщо партія соціалістів-революціонерів фактично і на ділі припинить підпільно-змовницьку, терористичну, військово-шпигунську, повстанську роботу проти влади робітників і селян, вона тим самим звільнить від вищої міри покарання тих своїх членів, які в минулому цією роботою керували і на самому процесі залишили за собою право

* Тут і далі автори наводять офіційні дані, які друкувалися тоді в газеті "Правда".

** Згідно з даними Г.Ф.Барихновського перед судом предстало 11 членів ЦК ПСР. Див.: Барихновський Г.Ф. Идейно-политический крах белоземимигранции и разгром внутренней контрреволюции, 1921-1924 гг. — Л., 1978. — С. 131.

продовжувать. Навпаки, застосування партією соціалістів-революціонерів методів збройної боротьби проти робітничо-селянської влади неминуче приведе до розстрілу засуджених натхненників і організаторів контрреволюційного терору і заколоту" [134].

Цей хід більшовицького керівництва був недаремною спробою остаточно деморалізувати правих есерів, прискорити внутрішній розклад місцевих організацій ПСР, паралізувати будь-яку їх політичну активність, оскільки її легко можна було кваліфікувати як "підпільно-змовницьку" чи якусь іншу заборонену роботу проти "влади робітників та селян".

Липень — серпень 1922 р., як вже згадувалось, стали другим етапом антиесерівської кампанії більшовиків. В Україні найбільш широкого розмаху вона набула в цей час у Харкові. На всіх заводах міста були проведені нові агітаційно-масові заходи, присвячені процесу над есерами. Яка була загальна кількість цих заходів, не могли точно сказати навіть самі більшовики. Так, у звіті про свою діяльність у березні — вересні 1922 р. агітаційно-пропагандистський відділ Харківського губкому КП(б)У повідомляв, що "на протязі всього процесу була організована безліч зборів і мітингів. Була також організована маніфестація (малась на увазі та, що відбулася у червні. — *Авт.*) співчуття Радвладі і таврування ганьбою партії есерів" [135]. Звернемо увагу на недбалу відвертість, з якою говорилося про штучні, тобто організовані працівниками губкому "співчуття Радвладі і таврування ганьбою партії есерів".

У тому ж звіті повідомлялось також про випуск трьох номерів стінної газети "Правда". Тираж першого з них, що вийшов у червні, складав 2 тис. примірників [136]. Слід зауважити, що це була одна з найефективніших форм агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків.

Більш активно, ніж на першому етапі, велась антиесерівська кампанія і в повітах Харківської губернії. Зміст її був аналогічний до тих заходів, які проводилися у Харкові. Причому, повіти вже забезпечені значною кількістю спеціальної агітаційної літератури, отриманою безпосередньо з Москви, із ЦК РКП(б) [137].

Однак другий етап кампанії також не повністю задовольнив більшовиків, тому на третьому етапі (вересень — листопад 1922 р.) вони розпочали нову хвилю репресій проти ПСР. Тим більш, що абсолютна більшість правих есерів в Україні не

припинила опір. Так, у Полтавській губернії у серпні — вересні місцеві есери, діяли найактивніше серед всіх опозиційних партій. В зв'язку з підсумками московського процесу вони спочатку посилено розповсюджували свої відозви, а згодом, після нових репресій, вимушені були розпорозитись по селам і припинити активну діяльність [138].

У вересні оговтались від шоку, викликаного вироком трибуналу і рішенням Президії ВЦВК, і знову посилили свою діяльність харківські есери. Органи ДПУ ніяк не могли знайти їх підпільну типографію, в якій вони надрукували дванадцятий номер газети "Голос С.-Р." і брошуру "Кто такие С.-Р. и почему их судят большевики". Ці та інші друковані матеріали есери розповсюдили на багатьох підприємствах Харкова, але, головним чином, на транспорті [139].

На прикладі двох сусідніх губерній — Полтавській і Харківській — видно, що наслідком московського процесу і характерною рисою діяльності правих есерів в Україні у вересні — листопаді стало посилення неузгодженості дій есерівських організацій. Спорадичні спалахи політичної активності правих есерів охоплювали, як правило, тільки якісь окремі регіони і не набували більш широкого розмаху. Пояснювалось це, зокрема, відмінностями у темпах каральних операцій губернських органів ДПУ. Так, напочатку вересня миколаївське ДПУ "вилучило" групу місцевих "есерів-народовольців" (мались на увазі прибічники групи "Народ", тобто члени МПРС) [140]. Після цього правесерівський рух у Миколаєві практично припинив своє існування. І навпаки, висилка з Харкова у вересні п'яти правих есерів майже не мала негативних наслідків для місцевої організації [141].

Під тиском каральних органів більшовиків правим есерам бракувало часу і матеріально-технічних можливостей, щоб скоординувати свою діяльність у масштабах всієї України. В зв'язку з обставинами, що склалися, вони намагались, на своєму III Всеукраїнському з'їзді виробити відповідну політичну лінію. Але ця спроба зіткнулась з новими утисками з боку влади. У тому ж вересні 1922 р. ДПУ здійснило ще одну і, як виявилось, найбільш велику антиесерівську операцію, під час якої в Києві були затримані 59 чоловік — учасників Всеукраїнського з'їзду ПСР*. В звіті

* Згідно з іншими даними, учасники цього з'їзду були заарештовані у листопаді 1922 р. (Див. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1060, арк. 64 зв).

ДПУ Раднаркому УСРР повідомлялось, що під час обшуків була знайдена велика кількість різноманітних матеріалів: список складу Київської організації правих есерів, доповіді, тези, резолюції та ін. [142]. Одночасно подібна операція була проведена в Одесі, де за вказівкою комісії з боротьби проти антирадянських партій, створеної при Одеському губкомі КП(б)У, місцеве ДПУ заарештувало 30 чоловік — членів партії есерів і також вилучило "багато цінного матеріалу" [143]. В подальшому, однак, виявилось, що серед заарештованих в Одесі тільки 18 чоловік вели "активну антирадянську роботу". Згідно з підсумками слідства 17 есерів були вислані, а решту — тимчасово звільнено [144].

Але і після цього праві есери спробували ще раз заявити про себе як активну політичну силу. Це відбулося під час підготовки та проведення нових виборів до рад. Так, наприкінці вересня — на початку жовтня 1922 р. посилили свою діяльність праві есери у Києві. Напередодні виборів до місцевої ради вони надрукували і розповсюдили свої листівки — відозви, чим знову викликали стурбованість більшовиків [145]. А в Одеській губернії есери у жовтні посилили свою роботу на селі: вели усну агітацію і також розповсюджували серед селян відозви [146]. Проте найбільший вплив правих есерів зберігався на той час у Харкові. У вересні — жовтні там відбулися з'їзди профспілок і кооперації, на яких есерам разом з меншовиками вдалося навіть організувати декілька формально безпартійних фракцій [147]. У листопаді харківські есери надрукували у підпільній топографії і розповсюдили у місті прокламації, в яких закликали робітників бойкотувати святкування 5-ої річниці Жовтневої революції [148]. До речі, те ж саме мало місце і на великих підприємствах Катеринослава [149]. Однак більшовикам, завдяки своїм організаційним і агітаційним заходам, в обох випадках вдалося нейтралізувати ці заклики.

Ситуація майже повністю повторилася і під час виборів до Харківської ради, коли праві есери знову спромоглися випустити листівки. Зіткнувшись з цими фактами, керівництво ЦК КП(б)У і Харківського губкому наказало всім своїм партійним комітетам і органам ДПУ активізувати боротьбу з есерами та іншими опозиційними партіями, бо інакше, вважало керівництво, "важке матеріальне становище робітників та податковий тиск на селянство можуть створити сприятливий ґрунт для їх (есерів. — *Авт.*) контрреволюційної

агітації" [150]. Ці директиви негайно виконувались. Зокрема, у Куп'янському повіті вже у листопаді були заарештовані 10 бувших есерів і меншовиків [151].

У грудні, напередодні остаточного розгрому органами ДНУ харківські есери встигли ще надрукувати і розповсюдити по заводах міста тринадцятий номер газети "Голос С.-Р.". Однак, як і у попередніх випадках, вплив цієї газети на робітників був дуже обмеженим [152].

Наприкінці 1922 р. більшовикам з великими труднощами вдалося організувати в деяких містах Росії і України невеличкі групи колишніх есерів. Ці групи провели свої так звані конференції і обрали делегатів для участі у Всеросійському з'їзді бувших есерів. 18 грудня у Москві було створено Центральне бюро по скликанню з'їзду, а сам з'їзд розпочався 18 березня 1923 р. Всього на з'їзд було обрано 50 делегатів, які за своїм соціальним станом розподілялись таким чином: 37 — робітники, 7 — селяни, 6 — представники інтелігенції. Загальна кількість правих есерів, які прийняли участь у виборах делегатів становила 864 чоловік. 644 з них належали до робітників, 150 — до селян і 70 — до інтелігенції [153]. Отже, слід вважати, що це був не з'їзд, а скоріше якась нарада невеликої, майже нікому не відомої групи бувших есерів, яка реально нікого не репрезентувала. (Згадаємо про сотні тисяч членів ПСР у 1917 р., а також про десятки тисяч дійсних есерів, що перебували у 1922 — 1923 рр. або в еміграції, або у в'язницях, таборах, на засланні).

Так званий з'їзд виголосив, що партія соціалістів-революціонерів розклалась і зійшла з історичної арени. Керівним діячам ЦК партії за кордоном було відмовлено у праві репрезентувати партію. Учасники з'їзду закликали колишніх есерів вступати до РКП(б) [154]. Згодом виконавча комісія з'їзду офіційно повідомила XII з'їзд РКП(б) про рішення з'їзду бувших есерів і прохала розглянути питання про можливість прийому 900 найстаріших працівників ПСР у лави РКП(б) [155]. За таких умов позитивне вирішення цього питання не створювало для більшовиків ніяких політичних ускладнень.

Але приклад діючих осіб з'їзду колишніх есерів не стала наслідувати значна частина есерівських організацій, в тому числі і в Україні. Так, в Одесі у березні 1923 р. праві есери видали листівку, присвячену московському з'їзду. Цей з'їзд, на їх думку, не мав "вирішального значення", оскільки партію репрезентували лише 50 її членів [156]. Щоб запобігти подальшій діяльності

есерів, не згодних як з правомочністю, так і з рішеннями московського з'їзду, були знову застосовані репресії.

У травні 1923 р. більшовики знищили залишки правоесерівських організацій на півдні України. Зокрема, органи ДПУ виявили дві підпільні типографії, в яких друкувались листівки за підписом Херсонського обласного комітету ПСР [157]. Влітку Одеський губком КП(б)У через органи ДПУ здійснив підготовчу роботу у справі офіційної "самоліквідації" місцевої правоесерівської організації. З цією метою у вересні була створена невеличка група колишніх есерів, яка згодом і виконала доручену їй справу [158].

Тривалий час майже єдиною діючою організацією правих есерів в Україні залишалась київська. Вона була нечисельною і у першій половині 1923 р. нараховувала лише 20 членів і 10 співчуваючих. Але її осередки зберігались на таких великих підприємствах міста, як "Арсенал" і "Більшовик". У березні — червні київські есери випустили три номери газети "Знамя борьбы" та листівки, присвячені 1 Травня [159]. У вересні вони спромоглися надрукувати п'ятий номер газети "Знамя борьбы" і розповсюдити його у місті, зокрема на заводах "Арсенал", "Більшовик", підприємствах залізничного транспорту. Як повідомляли ЦК КП(б)У керівники Київського губкому, в зв'язку з цими фактами "був запущений у хід весь апарат ДПУ, але есери виявились чудовими конспіраторами і тільки в останні дні ДПУ вдалося напасти на слід Захоплена підпільна типографія есерів, частина (ix) заарештована, декілька чоловік переховувались" [160]. Наступного разу керівництво Київського губкому КП(б)У повідомило, що після ліквідації на початку жовтня есерівської організації ніякої активності есери вже не виявляють [161].

Це були практично останні відомості про правих есерів в документах керівних органів КП(б)У. Отже, можна вважати, що в Україні восени 1923 р. місцеві організації Партії соціалістів-революціонерів були остаточно усунуті з політичного життя. Майже одночасно це трапилося і з соціал-демократичною партією меншовиків.

Усунення партії меншовиків з політичної арени України

Фактичний перехід 1922 р. на нелегальне становище тимчасово змінив і активізував РСДРП. Як зазначалося у цирку-

лярному листі ЦК РКП(б) "Про заходи боротьби з меншовиками" до всіх губкомів і обкомів партії від 4 квітня 1923 р," після повного розгрому і дезорганізації ліберально-буржуазних партій, а також партії есерів, що знаходиться у даний час в стані політичного маразму, партія меншовиків є зараз єдиною організацією, що намагається розгорнути роботу на всій території союзу республік, вона має деякий нелегальний апарат, який має в своєму розпорядженні засоби, вочевидь одержані від буржуазії, і зберігає деякі зв'язки серед робітників, робітничої молоді і студентства" [162].

Діяльність меншовиків активізувалась навесні 1923 р. Напередодні першотравневих свят Головний комітет РСДРП України поширив серед робітників листівку з критикою антидемократичної політики КП(б)У. Меншовики гостро виступали на конференціях профспілок Чернігівщини, у Шахтинському районі Донбасу і серед робітників Одеської джутової фабрики [163]. Проте одна із найстаріших і численніших — Катеринославська організація РСДРП так і не змогла повною мірою відновити свою діяльність. Після розгрому 1922 р. в її осередках розпочався ідеологічний розкол, який неминуче завершився організаційним розпадом [164].

Згодом масові виходи робітників з РСДРП розпочались у Донбасі, Харківській, Одеській і Волинській губерніях. До жовтня 1923 р. чисельність партії меншовиків в Україні скоротилась до 418 чоловік, з них 140 залишались в Катеринославі, 13 — в Одеській, 160 — в Донецькій, 12 — в Київській і 33 — в Волинській організаціях [165].

Політичному розкладу РСДРП активно сприяв ЦК РКП(б) та його регіональні філії. За пропозицією секретаря ЦК РКП(б) В.М.Молотова, у всіх радянських республіках була проведена нова кампанія по політичній дискредитації і ізоляції меншовиків. Членів РСДРП повсюдно вилучали з профспілок, кооперативних, державних і господарських організацій, усували від лекторсько-викладацької роботи, а також не допускали до навчання у вищих учбових закладах. Більш того всім комуністам було поставлено за обов'язок робити доноси на меншовиків в органи ДПУ [166].

1923 р. в Україні прокотилося декілька хвиль масових арештів меншовиків, які зачепили і соціал-демократичну молодь Найбільш велику каральну операцію ДПУ здійснило, "ознаменував" двадцятип'ятиріччя II з'їзду РСДРП. В квітні місяці було зроблено спробу ліквідувати Одеську організацію

меншовиків. Під час цієї акції було заарештовано частину членів партійного комітету і осередку молодіжної організації меншовиків — соцмолу (О.Ашпіз, Н.Брейтман, М.Гальперіна, М.Зелінгера, С.Кржижанівського, М.Опескіну, М.Трейгера, Е.Штерн, Д.Трахтенберга, Я.Ромова, І.Гиммельфарба) [167]. Наприкінці серпня — на початку вересня того ж року ДПУ провело нову операцію — розгромило установчий з'їзд РСДСРМ (Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді — соцмолу, що проходив в Ірпіні біля Києва. Всі учасники з'їзду (А.Краніхфельд, Л.Гурвіч, О.Брауде, О.Зімін, Д.Айзенберг, М.Компанієць, І.Рапіпорт, І.Равіковіч, А.Епштейн, М.Цуме) були заарештовані та доставлені спочатку у Київське ДПУ, а звідти — в Москву, де їх засудили до трирічного ув'язнення у Соловецький табір особливого призначення. Арешт лідерів РСДСРМ став поштовхом до повсюдної ліквідації місцевих осередків соцмолу, які діяли в Україні [168]. Одночасно проводився розгром залишків партійних комітетів меншовиків.

Жорстокі переслідування і гоніння з боку влади активізували процес організаційного та ідеологічного розпаду партії меншовиків, який завершився у наступному році. Першими в Україні у травні 1923, р. про необхідність саморозпуску заявили катеринославські меншовики. Вже у червні за їх ініціативою були розпущені Кам'янська та Криворізька організації РСДРП. В серпні та ж сама доля спіткала Слав'яногорську, Бердянську і Генічеську організації. Всього до організаційного руху за самоліквідацію РСДРП примкнуло 45 меншовиків Катеринославщини. В грудні 1923 р. вони зібрались на губернську нараду колишніх членів РСДРП і оголосили про ліквідацію Катеринославської організації. Одночасно проводилась підготовка до Всеукраїнського з'їзду колишніх меншовиків.

В жовтні 1923 р. за пропозицією донецьких меншовиків було скликано нараду представників колишніх членів соціал-демократичних комітетів України. Її делегати створили Всеукраїнське бюро по керівництву ліквідацією РСДРП. До його складу увійшли В.Глузін, М.Калчинський, М.Массарський, В.Мосяков і А.Снегірьов. Члени бюро розповсюдили серед меншовиків відозву із закликом до найскорішого розпуску партійних осередків. У відповідь на цей заклик були розпущені останні комітети РСДРП, що продовжували діяти в Україні. У листопаді 1923 р. про самоліквідацію оголосила Єлисаветградська, у січні 1924 р. — Донецька організації меншовиків.

Наслідки самоліквідації губернських комітетів РСДРП підбив лютневий (1924 р.) Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків, на якому було представлено 700 делегатів Катеринославської, Донецької, Харківської і Одеської губерній. Він ухвалив постанову про ліквідацію меншовицьких осередків в Україні та про позбавлення закордонної делегації повноважень від українських організацій меншовиків [169].

Члени РСДРП, незгодні з рішенням з'їзду, були нейтралізовані більшовиками засобами репресивного тиску. Зокрема, під "каральний меч революції" підпали активні члени Полтавської та Кременчуцької груп меншовиків, які намагались поновити роботу серед робітників тютюнової фабрики та у будинку просвіти ім.Короленка [170]. І нарешті, 1924 р. ДПУ остаточно ліквідувало Одеську та Київську організації РСДРП [171], завершив, таким чином, усунення з політичної арени України ще одної опозиційної більшовизму партії.

* * *

Отже, ми коротко розглянули один з аспектів політичної історії України першої чверті XX ст. На прикладі двох колишніх так званих загальноросійських партій — правих есерів і меншовиків — автори намагались проілюструвати один із головних напрямків формування і утвердження в Україні тоталітарного більшовицького режиму. Цей напрямок мистів в собі придушення каральними органами більшовиків будь-якої організованої політичної опозиції в суспільстві. Протягом 1920 — 1924 рр. відбувся штучний перехід від багатопартійності та ідеологічного плюралізму, що існували в Україні у 1917 — 1919 рр., до повної монополії комуністичної партії не тільки на владу, а й на політичну діяльність взагалі.

Характерно, що від каральних заходів по придушенню політичної опозиції більшовиків не відволікав навіть голод 1921 — 1923 рр. Навпаки, цю страшну трагедію вони використали для зміцнення власного режиму. Крім наведених в цій роботі фактів стосовно правих есерів і меншовиків, цілком достатньо ще згадати про відомий лист В.І.Леніна про боротьбу з так званою церковною контрреволюцією. Тому не дивно, що український народ невдовзі зіткнувся з новими трагедіями, такими, як насильницька колективізація та розкуркулення, голод 1931 — 1933 рр, масові репресії 30-х рр. Все це складові частини одного історичного ланцюга причинно-наслідкових зв'язків. Але це вже тема окремої розмови.

1. Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — К, 1987. — С. 192.
2. Див.: *Астрахан Х.М.* Большевики и их политические противники в 1917 году: Из истории политических партий в России между двумя революциями. — Л, 1973. — С 233.
3. Див.: *Мишч І.І.* История Великого Октября. В 3-х т. — М, 1979 - Т. 3. - С. 643.
4. История Украинской ССР. В 10-ти т. — К, 1984. — Т. 6. - С. 52
5. *Мишч І.І.* История Великого Октября. — Т. 3. — С 833.
6. *Карр Эдвард.* История Советской России. — Кн. I. — Т. 1/2 — М, 1990. - С 149.
7. *Литвин А.* "В борьбе обретешь ты право свое!": Судьба самой многочисленной партии России // Наука и жизнь. — 1991. — № 3. - С. 27.
8. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. - М, 1987. - С. 689.
9. Диви *Курас І.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К, 1978. — С 246.
10. Там само. — С. 247.
11. Див.: Гражданская война и военная интервенция в СССР. — С. 379.
12. *Гусев К.В. Ериян Х.А.* От соглашательства к контрреволюции: (Очерки истории политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров). — М, 1968. — С. 382.
13. ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 20, спр. 327, арк. 63.
14. Там само, арк. 65, 66.
15. Там само, арк. 66.
16. Там само, арк. 70.
17. Там само.
18. Там само, арк. 70 за
19. На защите революции: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917 — 1922 гг. Сб. док. и материалов. — К., 1971 — С. 252 - 253.
20. Дин *Курас І.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма. — С. 126
21. Диви *Гамрецький Ю.М.* Большевики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р. співвідношення сил // Український історичний журнал. - 1987 - № І. - С 66.
22. Див.: *Астрахан Х.М.* Большевики и их политические противники в 1917 году — С. 229.
23. Диви *Партийные известия* [Изд. ЦК РСДРП (об'єд.)]. - 1918 - № 8 (15). - С. 24.
24. Гражданская война и военная интервенция в СССР. — С. 352.
25. Диви Там само. — С. 353.
26. *Подболотов П.А., Спирин Л.М.* Крах меньшевизма в Советской России. - Л. 1988. — С. 19.

27. Див.: Там само. — С 119 — 120.
28. *Ерманский О.А.* Из пережитого. — М; Л, 1927. — С 187.
29. Див.: *Подболотов П.А., Спирин Л.М.* Крах меньшевизма в Советской России. — С.130 — 131.
30. *Ленін В.І.* VIII з'їзд РКП(б). 18 — 23 березня 1919 р. Доповідь про партійну програму 19 березня // Повне зібр творів. — Т. 38. — С 164.
31. Гражданская война и военная интервенция в СССР. — С 351
32. VII Всероссийский Съезд Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Казачих Депутатов. — 1920. — С 60 — 63.
33. *Тиль Т.И.* Социал-демократическое движение молодежи 20-х годов // Память. Исторический сборник. — Вып. 3. — М, 1978; Париж, 1980. - С 175.
34. Письма В.Г. Короленко Х.Г.Раковскому // Вопросы истории. — 1990. - № 10. - С. 23 - 25.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 225, арк. 95 зв.
36. *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма _ — С. 290.
37. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 1, спр. 584, арк. 257, 257 зв.
38. Партия меньшевиков и деникинщина. Процесс киевских меньшевиков 21 — 23 марта 1920 г. — М, 1921 — С. 106.
39. *Тиль Т.Л.* Социал-демократическое движение молодежи 20-х годов. - С 201 - 20X
40. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 1, спр. 584, арк. 37, 45, 55, 61
41. *Винниченко В.* Відродження нації — Київ — Відень — 1920. — Ч. 1 - С 183.
42. Докл. див.: *Колесников Б.* Профессиональное движение и контрреволюция. — М., 1923.
43. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 1, спр. 584, арк. 249 зв, 255 зв. — 256.
44. Більшовик: Видання Київського Губернського Комітету КП(б)У. — 1920. - 21 берез.
45. Партия меньшевиков и деникинщина _ — С. 118 — 119.
46. Там само. — С 117 — 118.
47. Там само. — С 118.
48. Там сама — С 14.
49. Там сама — С 79, 80.
50. Там само. — С. 31, 34.
51. Там само. — С 40.
52. Там само. — С. 97.
53. Там само. — С. 38.
54. Там само. — С. 97.
55. Там само. — С. 47, 98, 108.
56. Там само — С. 114.
57. Там само. — С. 106.
58. Там само. — С. 94.

59. Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К, 1977. — Т. 1. — С 85 — 86.
60. ЦДАГО України, ф. 1, од 20, спр. 240, арк. 1.
61. Див.: Боротьба: Орган ЦК УКП (боротьбистів). - 1920 - 18, 21 січ.
62. Червона правда. — 1920. — 15 квіт.
63. ЦДАВО України, ф 24, оп. 1, спр. 584, арк. 188, 198, 202, 204.
64. ЦДАГО України, ф 1, оп. 20, спр. 327, арк. 11
65. Див.: *Бойко Е.Д.* Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. — К, 1987. — С 16.
66. Див; Більшовик. — 1920. — 17 квіт.
67. ЦДАГО України, ф 1, оп. 20, спр. 240, арк. 31
68. Там само, спр. 195, арк. 181.
69. Там само, арк. 214.
70. Там само, спр. 201, арк. 150.
71. Там само, спр. 195, арк. 244.
72. Там само, арк. 264.
73. Див.: *Бойко Е.Д.* Борьба органов диктатуры пролетариата... — С. 16.
74. Див.: Сборник резолюций и тезисов ЦК РСДРП и партийных совещаний. — Харьков, 1920. — С 8.
75. Див.: *Подболотов П.А., Спирин Л.М.* Крах меньшевизма в Советской России. — С 114.
76. Див.: Там само. — С. 145.
77. Див.: *Лацис М.П.* Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. — М., 1921. — С. 56.
78. Див.: *Берхин И.Б., Гапоненко Л.С., Зевин В.Я., Соловьев А.А.* За правдивое освещение исторических событий в художественной литературе // Вопросы истории КПСС — 1963. — № 4 — С 95.
79. Див.: Там само.
80. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр 194, арк. 218 - 219.
81. Там само, арк. 218.
82. Там само.
83. Там само.
84. Там само.
85. На защите революции. — С. 251 — 252.
86. ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 61
87. Там само, арк. 66.
88. Там само, оп. 20, спр. 327, арк. 81, 81 зв.
89. Там само, оп. 6, спр. 7, арк. 84.
90. Там само, арк. 90.
91. На защите революции. — С. 251
92. ЦДАГО України, Ф 1 20, спр. 327, арк 87
93. Там само, оп. 6, спр. 11, арк. 11.

94. Там само, спр. 13, арк. 8 зв.
95. Там само, арк. 12
96. Там само, спр. 18, арк. 102.
97. Там само, спр. 13, арк. 13 б.
98. Там само, оп. 7, спр. 10, арк. 15 — 16.
99. Там само, спр. 14, арк. 102.
100. Там само, спр. 10, арк. 18 зв.
101. Див.: *Ленін В.І.* Криза партії // Повн. збір. творів. — Т. 42. — С 226 - 236.
102. *Ленін В.І.* Лист у Політбюро ЦК РКП(б) з проектом директиви товаришам, що йдуть за кордон // Там само. — Т. 45. — С. 46.
103. ЦДАГО України, ф І, оа 20, спр. 435, арк. 105.
104. Там само, оп. 6, спр. 25, арк. 161
105. Там само, спр. 19, арк. 235.
106. Там само, спр. 25, арк. 163.
107. Там само, оп. 7, спр. 15, арк. 105.
108. Там само, оп. 6, спр. 13, арк. 37.
109. Там само, арк. 43.
110. ЦДАВО України, ф. 539, оа 1, спр. 48, арк. 21 за.
111. ЦДАГО України, ф І, оп. 6, спр. 13, арк. 56.
112. Там само, спр. 19, арк. 235.
113. Там само, спр. 13, арк. 73, 75.
- П4. Там само, спр. 19, арк. 237 — 237 з.
115. Там само, спр 13, арк. 110.
116. В.І.Ленін и ВЧК (1917 - 1922). - Сб. док. - М, 1975. - С 469.
117. *Подболотов П.А., Спирин ЛМ.* Крах меньшевизма в Советской России. — С 117.
118. Там само. — С 191.
119. *Ленін В.І.* Л.Д.Троцькому // Повн збір. творів. — Т. 54. — С 130 — 131.
120. ЦДАГО України, ф. І, оп. 6. спр. 29, арк. 22, 52 зв.
121. Там само, оп. 20, спр. 1059, арк. 122, 127, 128.
122. Там само, спр. 1028, арк. 1, 4 — 5.
123. *Гусев К.В., Ерицян Х.А.* От соглашательства к контрреволюции. — С 403.
124. Там само. — С 404.
125. ЦДАГО України, ф І, оа 20, спр. 1060, арк. 135.
126. Там само, арк. 111.
127. Там само.
128. Там само, арк. 158.
129. Там само, арк. 163.
130. *Диви Гусев К.В., Ерицян Х.А.* От соглашательства к контрреволюции. — С 408.

131. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1061, арк. 103; спр. 1209, арк. 27.
132. Кого будут судить // Правда: Орган ЦК и МК РКП(б). — 1922 — 2 июня.
133. Приговор по делу эсеров // Там само — 9 авг.
134. Постановление Президиума Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов Р, К. и КДепутатого // Там же.
135. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1209, арк. 9L
136. Там само, спр. 1482, арк. 51.
137. Там само, спр 1209, арк. 91.
138. Там само, спр. 1061, арк. 87.
139. Там само, спр. 1208, арк. 2\$, 39.
140. Там само, спр. 1147, арк. 92.
141. Там само, спр. 1208, арк. 25, 39.
142. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 466, арк. 53 за
143. Там само.
144. Див.: Гусев К.В., Ерицяна Х.А. От соглашательства к контрреволюции. - С 395.
145. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1060, арк. 64 за; спр 1129, арк. 62.
146. Там само, спр. 1060, арк. 225 з.
147. Там само, спр. 1061, арк. 127.
148. Там само, арк. 149.
149. Там само, спр. 1459, арк. 45.
150. Там само, спр. 1061, арк. 152 — 153.
151. Там само, спр. 1208, арк. 57.
152. Там само, арк. 89.
153. Всероссийский съезд рядовых эсеров // Правда. — 1923. — 20 марта; РД. На съезде бывших эсеров // Известия Всероссийского ЦИК Советов. — 1923. — 20 марта.
154. На съезде бывших эсеров. Резолюция съезда // Известия. — 1921 — 21 марта.
155. Обращение членов ликвидированной партии С.-Р. к XII съезду РКП // Правда. — 1921 — 17 апр.
156. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1698, арк. 51.
157. Там само, арк. 2.
158. Там само, арк. 24.
159. Там само, спр 1693, арк. 39.
160. Там само, арк. 19.
161. Там само, арк. 99.
162. Там само, спр. 1642, арк. 2.
163. Там само, арк. 20.
164. Там само, спр. 1423, арк. 88.
165. Там само, спр 1798, арк. 46.

- 166. Там само, спр. 1423, арк. 14L
- 167. Память. Исторический сборник. — Вып. 1 - М , 1978; Париж, 1980.
- С 207.
- 168. Там само. - С 206.
- 169. Див; *Подболотов П.А., Спицин Л.М.* Крах меньшевизма в Советской
России. - С. 201 — 203.
- 170. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1942, арк. 71
- 171. Там само, спр. 1798, арк. 44 3«.

Зміст

З історії партії есерів: організаційна та ідеологічна еволюція (1917 — 1920 рр.)	3
Початок систематичних репресій більшовиків проти правих есерів в Україні	5
Внутрішнє становище в партії меншовиків та П взаємовідносини з більшовиками в 1917 — 1919 рр.	8
Початок систематичних репресій більшовиків проти меншовиків в Україні	11
Справа київських меншовиків — перший політичний судовий процес радянської доби в Україні	12
Більшовицьке трактування політичної позиції меншовиків щодо денікінської адміністрації та радянської влади як теоретичне підґрунтя репресій	15
Боротьба більшовиків проти меншовицького і есерівського впливу на робітників як засіб та скорочення соціальної бази опозиції	23
Деякі особливості політичної лінії меншовиків навесні — влітку 1920 р. та посилення репресій проти них	26
Невдала спроба більшовиків створити нову справу меншовиків та її наслідки	30
Політична криза (лютий — березень 1921 р.) та нова хвиля репресій проти меншовиків та есерів	33
Завершення політичного та організаційного розгрому партії правих есерів	39
Усунення партії меншовиків з політичної арени України	49